
LITERATUUR
DE AS 86

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zeventiende jaargang, nr. 86 april - juni 1989.
De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: *f*22,-; buiten Benelux *f*28,-
Druk: Macula, Boskoop. *Zetwerk*: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie. *Nieuwe abonnementen*: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Marli Huijer, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Machteld Bakker, Jan Bervoets, Wim van Dooren en Manuel Kneepkens.

ANARCHISME EN LITERATUUR

Cees Bronsveld

Het spreekt vanzelf dat ook in dit literatuur-nummer van de AS *dat beroemde Adorno-citaat, dat ik eerder in het muziek-nummer van dit tijdschrift aanhaalde, niet mag ontbreken. 'Zur Selbstverständlichkeit wurde, da nichts, was die Kunst betrifft, mehr selbstverständlich ist'...*

Voor de juistheid van het geciteerde zijn vele redenen aan te voeren. Eén van die redenen is gelegen in het feit dat er tussen de vele vormen van kunst onderling grote verschillen bestaan. Uitspraken over 'kunst' die bijvoorbeeld opgaan voor performances gaan niet automatisch ook op voor de beeldhouwkunst; in mail-art gaat het om andere dingen dan in de dans. En: wat voor muziek geldt, geldt inderdaad niet per definitie ook voor de literatuur.
Wat dit laatste betreft: één van de 'vanzelfspekende' verschillen tussen muziek en literatuur is dat via de laatste kunstvorm informatie is over te dragen. Een schrijver kan bijvoorbeeld, impliciet of expliciet, een anarchistisch ideaal bepleiten. Een componist kan dat via zijn muzikale taal domweg niet.
Onmiddellijk dient echter achter deze 'vanzelfsprekendheid' een groot vraagteken te worden gezet. Want: wellicht is het wel helemaal niet zo onmogelijk om middels muziek te communiceren! En bovendien, hoe 'efficiënt' verloopt in feite de communicatie middels het geschreven woord? Als de (post)moderne

Franse filosofen -*Foucault* en *Derrida* met name- iets hebben weten duidelijk te maken, dan is het dat dat lang niet altijd even duidelijk is.
Dichters wisten dat overigens al veel langer. 'Lees maar, er staat niet wat er staat' schreef *Martinus Nijhoff* ooit; 'Dichters liegen de waarheid' meende zelfs(?) *Bertus Aafjes*...

De verschillen tussen muziek en literatuur mogen dan inderdaad niet zo principieel zijn als zij op het eerste gezicht lijken, zij zijn, gradueel, groot genoeg om de notie 'anarchistische literatuur' wat minder onzinnig te doen lijken dan die van 'anarchistische muziek'.
Pszisko Jacobs -in dit nummer een gesprek met deze anarchistische letterkundige- kòn tenslotte een definitie van 'anarchistische poëzie' ontwikkelen waarmee hij onmiskenbaar een bepaald *soort* poëzie op het spoor kwam.
De vraag blijft evenwel in hoeverre definities als die van Jacobs -in termen van een verondersteIde mentaliteit, op grond van indicaties als het gebruik van slagwoorden (cliché's?) als anarchisme, libertair en vrij-socialistisch- recht doen aan het anarchisme... en aan de poëzie!
Creativiteit, datgene wat aan elk kunstwerk ten grondslag zou moeten liggen, verzet zich, denk ik, per definitie tegen dit soort fixaties.
Waarmee tegelijkertijd een tweede, en de belangrijkste, reden is aangegeven voor de juistheid van het genoemde Adorno-citaat. Wat vandaag waar is in de ogen -en vooral: hoofden- van kunstbeschouwers kan morgen door een kreatieve kunstenaar 'weerlegd' worden... Een situatie die bij nader inzien natuurlijk nooit anders is geweest. Er is dus toch wat mis met dat citaat! Dat 'mehr' kan gevoeglijk geschrapt worden.
En: als creativiteit dan de wezenlijke eigenschap van een kunstenaar is, dan is alle kunst 'anarchistisch'... creativiteit houdt zich nu eenmaal niet aan regels en regeltjes...

Het aardige is dan dat dit herhaaldelijk ook uitgesproken niet-anarchisten opvalt. De 'burgerlijke pers' is daarvoor een goede aanwijzing. Wordt de term 'anarchistisch' in bladen als *NRC-Handelsblad* en *Vrij Nederland* normaliter gebruikt om iets afschuwelijks aan te duiden, op de literaire pagina's geldt dat anarchistische steevast als een aanbeveling. Wat anders te denken van koppen als *De anarchie van Annie Schmidt*, *De anarchistische humor van Tom Sharpe* en *De anarchistische taalkunde van Rudy Kousbroek*?[1] Zij hadden gewoon gelijk...
Een minder 'aardige' konsekwentie van de stelling dat alle kunst 'in wezen' anarchistisch is, zou evenwel zijn dat de term 'anarchistische kunst' slechts kan duiden op een *pose*. In al te doelbewust nagestreefde 'anarchistische kunst', puur op het effekt gerichte kunst derhalve, komt al gauw de autonomie van het kunstwerk in gevaar en daarmee ook het eventuele 'anarchistische'... In de term 'anarchistische literatuur' zou dan onmiddellijk ook iets 'tweederangsachtigs' mee gaan klinken...
Jaap van der Laan schreef voor dit nummer over de zogenaamde *sociale literatuur*, literatuur die, wat mij betreft, doorgaans in deze kategorie valt.

De vraag of er, strikt genomen, zoiets als 'anarchistische literatuur' bestaat is met dit alles tamelijk irrelevant geworden. Wat niet wegneemt dat er uiteraard niets op tegen is bepaalde literatuur, bijvoorbeeld die met een onmiskenbare anarchistische *tendens*, als anarchistisch aan te duiden. Een kreatief vormgegeven anarchistische inhoud kàn tenslotte wel degelijk een 'autonoom' kunstwerk opleveren. Het boekje van *Horst Bienek*

over Bakoenin, *Bakunin, eine Invention*[2] vind ik daarvan nog altijd één van de meest sprekende voorbeelden.

Al deze overwegingen vereenvoudigde de samenstelling van dit literatuurnummer vanzelfsprekend niet.
De even vage als overduidelijke relatie tussen literatuur en anarchisme maakte een selectie van de onderwerpen er niet eenvoudiger op. Zowel de essays van Lehning als de sonnetten van Shakespeare ('They who have power to hurt and will do none...') zouden tenslotte in dit nummer aan de orde hebben kunnen komen.
Verder zijn er uiteraard thema's als De Spaanse Burgeroorlog; de rol van schrijvers als Orwell en Hemingway daarin, de verwerking van de Burgeroorlog in de moderne Spaanse literatuur.[3] Aan 'grote namen' ook al geen gebrek: Ibsen, Tolstoi, Boon... De reeks is nagenoeg onuitputtelijk.
De redactie koos uiteindelijk voor een ietwat minder voor de hand liggende aanpak. Zeker, *Ben Traven* ontbreekt niet, maar *Rudolf de Jong* schreef nu eens niet over de persoon Traven[4] maar over zijn omvangrijke oeuvre.
Wim de Lobel onderzocht het libertaire gehalte van het werk van *Albert Camus*, *Simon Radius* belichtte de impliciete maatschappijkritiek in het werk van *Friedrich Dürrenmatt* voor dit nummer.
Wim van Dooren destilleerde uit het werk van *Musil* en *Broch* een tweetal 'paden' naar een anarchistisch standpunt. *Cees Bronsveld* beschrijft waarom met het afscheid van *John Dos Passos* van het anarchisme ook zijn talent bleek te zijn opgedroogd.
Ex-AS-redactrice *Machteld Bakker* analyseerde een tweetal recente 'anarchistische' gedichten...

Eén ding wordt hopelijk duidelijk: 'libertair' en 'literair', het scheelt maar een paar letters - onbegrijpelijk dat dit slechts op een toevalligheid berust.

NOTEN
(1) Resp. Carel Peeters, *VN-boekenbijlage* 7-6-1986; Hans Knegtmans, *VN-boekenbijlage* 27-7-1985 en P.M. Beinders, *NRC-CS* 14-12-1984. (2) Horst Bienek, Bakunin eine Invention, Suhrkamp 1982. (3) Over Orwell en andere schrijvers tijdens de Burgeroorlog bestaat een uitgebreide literatuur. Zie het overzicht in het Spanje-nummer van dit tijdschrift (*de AS* 74). (4) Het 'mysterie Traven' is tenslotte al lang opgelost. Zie Will Wyatt, The secret of the Sierra Madre: The man who was B. Traven, New York 1980. Vgl. de bespreking van George Woodcock van dit boek in *London Review of Books*, 3-16 July, 1980, p. 9-10, onder de veelzeggende kop: Traven identified.

HET ANARCHISME VAN BEN TRAVEN

Rudolf de Jong

"Ret Marut, kameraad, vriend, strijdmakker, mens, laat van je horen, geef een teken dat je leeft en dat je de Ziegelbrenner *gebleven bent (...) we hebben je nodig."*
Deze oproep plaatste Eric Mühsam, Duitse anarchist, dichter en satyricus in 1927 in zijn blad Fanal. *Mühsam had tot 1924 in de gevangenis gezeten, veroordeeld wegens zijn deelname aan de Münchener Radenrepubliek in 1919, een tijd waarin Duitsland in revolutionaire gisting was. De Radenrepubliek (in feite waren het er twee) was met geweld neergeslagen door de reactie, welke zowel de socialistische partij, het leger als de voorlopers van Hitler omvatte. En Mühsam was niet het enige slachtoffer van die reactie geweest onder de intellectuelen en schrijvers die aan de Radenrepubliek had-*

den deelgenomen. Gustav Landauer, de anarchistische denker en cultuurfilosoof, werd, na zijn arrestatie, letterlijk doodgetrapt. De linkse socialist Kurt Eisner, de belangrijkste voorman van de Radenrepubliek, was al eerder vermoord. Ernst Toller, een andere voorman van de Radenrepubliek, zat evenals Mühsam enkele jaren kerkerstraf uit en schreef er op indrukwekkende wijze over, onder andere in Das Schwalbenbuch en in Eine Jugend in Deutschland. Mühsam werd in een naziconcentratiekamp vermoord. Toller pleegde in exile zelfmoord.

Eén radicale schrijver die in 1919 in München gearresteerd was, had weten te ontkomen. Hij wandelde weg uit de zaal waar hij heen was gebracht om veroordeeld te worden. Zijn naam -overigens niet zijn echte- was Ret Marut en hij had in beperkte kring opzien gebaard met een klein literair-politiek éénmanstijdschrift met een individualistisch-anarchistische inslag, *Der Ziegelbrenner* (de Tegelbakker). Na München verschenen er nog enkele nummers van, tot december 1921. Daarna liet Marut niets meer van zich horen. Ook Mühsam ontving geen reactie. Ret Marut, de Ziegelbrenner, had opgehouden te bestaan.

In datzelfde jaar 1927 kreeg Mühsam een boek in handen, *Het dodenschip*. Al lezende -en na gesprekken erover met zijn vriend Rudolf Rocker- kwam hij tot de overtuiging dat dit boek door de verdwenen Marut geschreven moest zijn. De schrijver noemde zich echter B. Traven en hij had al eerder -als feuilleton- de roman *De katoenplukker* gepubliceerd.

Maar wie deze Traven was, bleef een mysterie. Zijn uitgever -het progressieve Büchergilde Gutenberg- kende slechts een postbus in Mexico. Traven heeft zijn identiteit nooit prijsgegeven. Wel ontkende hij dat hij Duitser zou zijn en beweerde van Amerikaans-Scandinavische afkomst te zijn. Maar hij schreef ook: "Het enige werkelijke verweer dat de beschaafde mens heeft tegen iemand die hem lastig valt is de leugen". Hij zag zijn werk als dat van elke andere arbeider, zichzelf als "een arbeider te midden van de mensheid, naamloos en roemloos als alle andere arbeiders".

Deze uitspraken zijn meer geciteerd dan gerespecteerd. De 'jacht' op de 'ware' identiteit van Traven, tijdens zijn leven ingezet, is na zijn dood voltooid. Zo weten wij nu dat hij inderdaad Ret Marut was en dat hij als Otto Feige geboren werd in een deel van Duitsland dat thans in Polen ligt. Het gaat hier echter niet om het 'mysterie-Traven'. Zijn werkelijke identiteit ligt in zijn werk -hij sprak dat ook herhaaldelijk uit- en dat werk is anarchistisch.

Het dodenschip is het verhaal van een Amerikaanse zeeman, Gale geheten, die zijn schip en zijn papieren kwijt is geraakt. En zonder papieren bestaat de mens niet voor de staat, voor de bureaucratie. Zo zwerft hij van land tot land. Hij is nog het best af in het anti-bureaucratische Spanje. Daar vindt hij een schip dat hem, ook zonder papieren, hebben wil. Het dodenschip, dat een schemerbestaan tussen legaal en illegaal voert, evenals de mensen die het bemannen.

De katoenplukker -evenals *Het dodenschip* in 1926 verschenen- is de eerste van een aantal boeken dat zich in Mexico afspeelt: de romans *De schat in de Sierra Madre* (1927), *De witte roos* (1928) en *De brug in de jungle* (1929) werden gevolgd door zes werken, die gezamenlijk de Caoba (mahoniehout) cyclus vormen: *De ossekar* (1931), *Rege-*

ring (1931), *De mars naar het oerwoud* (1933), *De mahonieslaven* (1936), *De opstand van de gehangenen* (1936), *Een generaal komt uit de jungle* (1940). Daarnaast publiceerde Traven vanaf 1925 verhalen die zich eveneens in Mexico afspelen. Hierin gaat hij, vaak verder dan in de romans, in de geschiedenis terug en behandelt hij oude indiaanse legenden, mythen en overleveringen. Deze verhalen hebben -ook als zij in het heden spelen- soms een magisch-realistisch, bijna spookachtig karakter.

Traven schreef ook een cultureel-anthropologisch reisverslag, *Het land van het voorjaar* (1928), nadat hij deel had genomen aan een wetenschappelijke expeditie naar Chiapas, de meest Zuidelijke staat van Mexico, grenzend aan Guatamala. In Chiapas speelt zich ook de Caobacyclus af. Traven heeft na deze cyclus nauwelijks meer gepubliceerd. Een roman, *Aslan Norval* uit 1960, speelt in de Verenigde Staten en het is wel betwijfeld of het een 'echte' Traven was.

"Het lijkt wel een anarchistisch citatenboek", zei mijn broer mij toen hij *De schat in de Sierra Madre* aan het lezen was. "Oh, maar dat is nog niks", antwoordde ik, "dan moet je *Het dodenschip* eens lezen. Eigenlijk is zijn hele werk een anarchistisch citatenboek." Het is inderdaad verleidelijk om te gaan citeren. Maar dan is dit nummer van *De AS* al gauw te klein. Veel auteurs over Traven stappen snel over zijn anarchisme heen of gaan er zelfs geheel aan voorbij. Communistische commentatoren moet men de eer geven dat zij dat niet gedaan hebben, zij hebben Traven dan ook aangevallen vanwege zijn anarchisme en het in die kringen bekende argument van 'kleinburgerlijkheid' van stapel gehaald.

Bij socialistische en communistische arbeiders sloegen de boeken van de anarchistische Traven echter als bommen in. Zij werden van meet af aan door een miljoenenpubliek verslonden. *De opstand der gehangenen* werd na 1933 illegaal Duitsland binnengesmokkeld en althans één anti-fascist heeft dat met de dood moeten bekopen.

Travens succes bij linkse arbeiders is op het eerste gezicht merkwaardig. Zijn helden zijn bepaald geen 'modale' arbeiders uit de jaren twintig en dertig en allerminst de klassebewuste modelarbeiders die in de communistische literatuur aangeprezen werden (en ook hierom werd Traven gecritiseerd).

Vanuit een marxistische visie kan men de hoofdpersonen uit Travens boeken lompenproletariërs noemen. Zij bevinden zich in alle opzichten aan de rand van de kapitalistische samenleving. In zijn eerste boeken zijn het mannen die een zwervend bestaan leiden, zonder sociale bindingen; ze komen uit het niets en verdwijnen er weer in. Zij staan alleen voor zichzelf en hun leven -althans de betrekkelijk korte spanne tijds dat wij hen volgen- speelt zich af ver weg van de centra van kapitalisme, communisme en socialisme. De zeeman op zijn dodenschip; de katoenplukker die in Mexico van de ene baan naar het volgende karwei op weg is; de goudzoekers in hun isolement in de Sierra Madre. In de latere boeken zijn het de indianen, die leven in een wereld die wel volstrekt vreemd is aan die van de lezers van Travens boeken.

ARBEID

Wat maakte deze romanfiguren dan zo herkenbaar voor arbeiders en anderen in Europa en Amerika?

Traven beschrijft zijn arbeiders als geen ander van binnen uit. Vooral de eerste werken maken de indruk volledig op persoonlijke ervaringen gebaseerd te zijn. (De eerste commentaren op het werk meenden vaak dat Traven veel langer in Mexico en elders gezworven had

dan voor Ret Marut tussen 1921 en 1926 mogelijk was geweest.) Het laatste nummer van de *Ziegelbrenner* eindigde met een appèl in Stirneriaanse zin: "Voor de revolutie er is, moet de revolutionair er zijn. Voor de massa er is, moet de eenling er zijn".

Die eenling moet zich ook vrij maken van behoeften, "afschaffing van het privé-bezit van de laatste broek". Travens figuren nu hebben nauwelijks een broek aan hun gat. Er is bij hen echter geen sprake van een bewuste keuze, zoals bij Marut en in de geschriften van individualistische anarchisten in die tijd. Zij zijn geen 'helden', ook niet in anarchistische zin, evenmin echter anti-helden. Zij bevinden zich eenvoudig in een situatie en slaan er zich door. De versleten broek aan hun gat is geen keuze. Geld speelt voor hen een grote rol, omdat zij het niet hebben, omdat zij geen heren zijn maar arbeiders, die alleen hun werkkracht kunnen verkopen. Dit aspect van Travens romanfiguren -en de schrijver wijst daar voortdurend op- is universeel in de kapitalistische wereld en het maakte hen herkenbaar voor zijn lezerspubliek.

De arbeid. Traven beschrijft deze zo indringend en met zulk een pijnlijke precisie dat zijn boeken zich lezen als een geschreven museum van de arbeid. Of het nu gaat om de stokers op de Yorikke, het katoenplukken, het werk van de 'carretero's', de begeleiders van de ossewagens, die zowel hun wagens hun ossen als hun vrachten verzorgen, het transporteren van de caoba-boomstammen of het pannekoekenbakken van een indiaanse vrouw op een markt, de lezer krijgt nauwkeurig te horen hoe het gaat, met welke werktuigen en met welk een inventiviteit. De arbeid is in Travens boeken altijd beulswerk, zwaar en hard. Maar ook vol vindingrijkheid, kennis en ervaring. Het zijn de stokers die de Yorikke drijvende houden, de ossejongens die de karren in het rechte spoor houden, de ezeldrijvers die de muilezels bijeen houden, nooit de opzichters, de bazen. Bewondering voor 'echte', lichamelijke, arbeid spreekt uit Travens gehele werk.

In Travens romans zijn verschillende 'lagen' aanwezig. Allereerst het verhaal dat verteld wordt, de handeling. Dan de beschrijving van de voor zijn lezers vreemde wereld. Ik sprak hierboven al van de precisie waarmee het gebeurt. Niet alleen het uiterlijk wordt beschreven, ook het innerlijk, de denk- en gevoelswereld, het universum van de indianen, de motieven en drijfveren van de handelende personen worden tastbaar. Tenslotte is er het commentaar van Traven, soms direct door de schrijver, soms via zijn romanfiguren uitgesproken.

Uiteraard zijn deze lagen niet van elkaar gescheiden, zij vloeien in elkaar over, verstoren noch de gang noch de eenheid van het verhaal. Travens commentaren hebben een algemene strekking, maar zijn geen op zichzelf staande abstracties. Zij hebben een direct verband met de concrete gebeurtenissen. Het commentaar is niet ingewikkeld of belerend maar nuchter constaterend: zo zit de wereld in elkaar. Het is kort en bijzonder krachtig. De strekking is algemeen menselijk, humanitair, socialistisch of uitgesproken anarchistisch. Vandaar het 'anarchistische citatenboek'.

Travens anarchisme is echter meer dan een citatenboek. Centraal staan bij hem de individuele mensen die pogen, gezamenlijk met anderen, zich te handhaven, zichzelf te zijn tegen alle vormen van onderdrukking en dominatie in, tegen alle pogingen van de machten hen onder controle te krijgen, hen te beheersen, uit te buiten en te uniformeren. Er is vaak sprake van economische uitbuiting maar het gaat Traven om

méér, om alle vormen van onrecht dat mensen wordt aangedaan. Klassenstrijd in marxistische zin kom je in zijn werk niet tegen, wèl een constante anarchistische kritiek op en ontmaskering van alle hiërarchische en dominerende machten.
Alle doelwitten van het anarchisme - staat, kerk, leger, kapitaal, autoritaire organisatievormen, bureaucratie-, Traven treft ze met zijn dodelijke opmerkingen. Dodelijk vanwege hun vanzelfsprekendheid. Het behoort tot het wezen van de staat en die andere instellingen dat zij de mens verstikken, zijn creativiteit doden, parasitair zijn en het sociale leven belemmeren. Traven kent geen slechte regeringen, regeren is slecht. Hij verbaast zich dus nooit over corruptie, uitbuiting, misdaden van de kant van die instellingen. Als de corruptie ontbreekt, is hij verbaasd en is dat uitzonderlijk. In de eerste Mexicaanse romans komt dit uitzonderlijke voor. De rechten van de arbeiders worden in *De katoenplukker* gerespecteerd. De gouverneur staat in *De witte roos* achter de rechten van de indiaan. In al die gevallen legt Traven een verband, niet met de staat, maar met de Mexicaanse revolutie die doorwerkt in mensen.
De uitbuiters, de onderdrukkers zijn bij Traven niet de karikaturen die je in veel 'socialistische' literatuur uit de jaren tussen de wereldoorlogen aantreft. De ambtenaren waar de zeeman Gale mee te maken heeft zijn als personen vriendelijke welwillende mensen. Maar zij zijn machteloos door hun functies, die hen tot gelijkgeschakelde bureaucraten, tot apparaten maken. De functies, de rijkdom, de macht, zij brengen geen vrijheid, maar binden de mensen vast aan het systeem. De oliebaron in Amerika, de gruwelijke beulen in de monteria's, zij zijn onvrij, door allerlei concrete verplichtingen aan het systeem gebonden. Macht brengt geen vrijheid.

MEXICO
In de Mexicaanse romans van Traven treden enkele verschuivingen op. De eerste spelen in het heden, dat wil zeggen de jaren twintig, na de Mexicaanse revolutie (1910-1919); de Caoba-cyclus in de jaren voor de revolutie, tijdens de dictatuur van Porfirio Diaz. In het werk verschuift de aandacht van arme blanken die in Mexico zijn terechtgekomen naar de indianen. In *De katoenplukker* vormen de indianen een exotische achtergrond. In *De schat van de Sierra Madre* is de eerste indiaan die ter sprake komt een schim. Hij volgt de blanke goudzoekers die op weg gaan om hun geluk in de bergen te beproeven op constante afstand, de voor hem lopende goudzoekers maken zijn tocht minder gevaarlijk. De roman eindigt ermee dat een derde goudzoeker zich laat opnemen in een indiaanse gemeenschap.
De witte roos gaat over het conflict tussen een indiaanse dorpsgemeenschap en opdringende westerse oliemaatschappijen; het verhaal speelt gedeeltelijk in de Verenigde Staten. De idyllisch beschreven gemeenschap wordt door bedrog en moord vernietigd. De indianen verliezen hun land en worden als olie-arbeiders in de kapitalistische wereld opgenomen. Dat is -verrassende anti-climax- overigens niet alleen maar verlies voor hen. Het openbreken van de gesloten gemeenschap en het toetreden tot de moderne wereld verruimt hun materiële en geestelijke mogelijkheden. Ook in *Het land van het voorjaar* wijst Traven hierop.
In *De brug in de jungle* is de blanke ikpersoon nog slechts een toeschouwer; hij wordt geaccepteerd door de indiaanse gemeenschap omdat hij deelt in hun verdriet over de dood van en jongetje dat verdronken is. In de Caobaromans zijn alle hoofdfiguren indianen. De schrijver geeft de lezer voorlichting en commentaar, maar een blanke ik-figuur

ontbreekt. Alle blanken behoren tot de onderdrukkers en de cyclus eindigt met de revolte van de indianen (*De opstand van de gehangenen*); hun strijd om hun overwinning te behouden en een vrije indiaanse gemeenschap te vestigen die zij Solipaz (zon en vrede) noemen (*Een generaal komt uit de jungle*). De opstand en de strijd zijn zonder pardon, genade wordt niet gevraagd en niet gegeven. Met de blanke samenleving wordt tabula rasa gemaakt.

Het is interessant dat Traven wel de periode ervoor en die erna maar nooit de Mexicaanse revolutie zelf in zijn werk rechtstreeks betrokken heeft (al komt de revolutie op de laatste bladzijde van de Caobareeks om de hoek gluren). Toch is die revolutie voor het anarchisme interessant en van belang geweest. Anarchisten als Ricardo Flores Magón en zijn Liberale partij (achter die naam ging een anarchistische organisatie schuil) speelden een grote rol bij het ontstaan van de revolutie. Ricardo Flores Magón stierf in een Amerikaanse gevangenis. Zijn oriëntatie was vooral Europees en weinig op de wereld van de indianen gericht.

Dat was wèl het geval met de beweging van Emiliano Zapata, de indrukwekkendste figuur uit de Mexicaanse revolutie, vermoord door de uiteindelijke overwinnaars. De Zapatistas waren indianen en zij verdedigden hun gemeenschappen en de oude rechten van die gemeenschappen op de grond en het water. Zij moesten dan ook strijd leveren tegen de dictatuur èn tegen alle revolutionairen, die na de val van Porfirio Diaz in 1911 aan de macht kwamen. Men heeft wel van het boeren-anarchisme van Zapata gesproken en hem vergeleken met Nestor Machno die in de oostelijke Oekraïne een anarchistische boerenbeweging leidde tijdens de Russische revolutie. De relatie tussen Zapatisme en anarchisme is echter gecompliceerd. Wèl hebben zich anarchisten uit het kamp van de Liberale partij bij Zapata aangesloten en het programma van de beweging helpen formuleren. De leus 'Tierra y libertad' (grond en vrijheid) werd gevoerd door zowel de Liberale partij als de Zapatistas. Het is ook de leus waarmee *Een generaal komt uit de jungle* begint en eindigt.

De Caobacyclus is wel -vooral van communistische zijde- als een uitgesproken antifascistische reeks voorgesteld. Travens antwoord op Hitler. De cyclus is echter veel meer dan dat. Het is een aanval op elke dictatuur, ook op de 'progressieve' dictatuur.

De aanhangers van Porfirio Diaz beschouwden zich zelf en het regime als heel progressief. Zij noemden zich de 'cientificos' -de wetenschappelijken. Een interessante parallel overigens met de dragers van het 'wetenschappelijke socialisme'! De Diaz-dictatuur baseerde zich niet op Marx maar op de Franse socioloog en filosoof Auguste Comte en diens leer van het positivisme. Comte is in veel opzicht de tegenpool van Marx, maar als doctrine was zijn positivisme evenzeer bruikbaar voor een dictatuur die streefde naar 'modernisering' ten koste van de mensen en hun gemeenschappen. De staat staat in dienst van dit 'opstoten in de vaart der volkeren', van het 'inhalen en voorbijstreven'. En ook Diaz kon zich beroepen op een revolutionair verleden, dat van de radikaal-democratische revolutie van Benito Juarez. Het model van Diaz was niet het socialisme, maar de westerse -kapitalistische- vooruitgang van zijn tijd. Dictatuur, kapitaal (buitenlands en Mexicaans), kerk, leger, het vormde één geheel van plunderaars van de armen, van de indianen. Indiaanse opstanden onder Diaz (Yaquis in het noorden; Mayas in Yucatan) werden met genocide, waarbij honderdduizenden afgeslacht werden, beantwoord. Uiteraard in

naam van de vooruitgang.

De Caobacyclus laat zien hoe de uitbuiting en onderdrukking in allerlei vormen in hun werk gingen en verbonden waren met diepe minachting voor de indiaan als mens, met verachting voor de indiaanse cultuur en beschaving. In de samenleving in zuidelijk Mexico ten tijde van Diaz zijn verschillende sociaal-economische subculturen of systemen te onderscheiden. Bij Traven komen zij allemaal ter sprake. Ten eerste die van de indiaanse gemeenschappen -in *Regering* wordt er een beschreven- die proberen zichzelf te blijven en zich staande te houden door zich zoveel mogelijk te isoleren -met passief en soms actief verzet- van het officiële Mexico, en de moderne wereld die zich opdringt en de gemeenschap alleen maar kwaad brengt. De indiaanse gemeenschap is geen anarchistische idylle (veel minder althans dan in *De witte roos*), kent harde sancties en is gesloten.
Het is echter een wereld zonder valse schijn of hypocrisie, zonder vervreemding en zonder dominantie. Er bestaat - afgezien van de verschillende rollenpatronen tussen man en vrouw waar Traven altijd met grote vanzelfsprekendheid tegenover staat- een fundamentele gelijkheid. Een gelijkheid die de persoonlijkheid, de eigenheid van de mens niet aantast door opgelegde gelijkvormigheid. Traven stelt het nooit voor als een primitieve vorm van anarchisme. Het is voor hem de cultuur, het universum van de indianen, dat reeds ver voor de verovering van Mexico door de Spanjaarden bestond en zich staande hield tegen alle onderdrukking in.
De tweede sector is die van de haciënda's, het grootgrondbezit, waar de indianen in een positie van halve slaven en horigen zijn gebracht; door opgedrongen en opgelegde schulden raken zij in steeds grotere afhankelijkheid. De haciënda's hebben een sterk feodaal karakter, staan evenals de indiaanse gemeenschappen economisch grotendeels op zichzelf.
De derde sector is de kapitalistische. De ondernemingen die direct voor een wereldmarkt werken. In de Caobacyclus zijn het de monterias, waar de indianen gedwongen door de hen opgedrongen schulden en door alle mogelijke ronselpraktijken en overheidsgeweld als contractarbeiders het kostbare mahoniehout kappen en transporteren. In feite zijn zij dwangarbeiders. De monterias zijn een hel, ware concentratiekampen, een kapitalistische goelagarchipel. Tot de straffen behoort het ophangen aan een oor (vandaar: de opstand der gehangenen).
De vierde sector is die van handel en verkeer (de ossekarren), van de kleine marktplaatsen en ook die van het gezag in al zijn vormen: politiedienaren, politieke zetbazen en baasjes enz. Deze sector verbindt alle andere met elkaar en met de buitenwereld, het politieke economische centrum van het land en de internationale kapitalistische handel. Via deze sector dringen de consumptiegoederen van het kapitalisme -en men is verbaasd hoeveel men er tegenkomt- de andere sectoren binnen en maakt hen met duizenden draadjes afhankelijk van het kapitalisme. Om de consumptieartikelen te kopen heeft iedereen geld nodig en dus worden de indianen nog harder uitgebuit, bedrogen en ontrecht.

ONDERONTWIKKELING

Voordat de term bestond beschrijft Traven zo het proces van 'ontwikkeling van de onderontwikkeling'. De centra van het kapitalisme wentelen de kosten van hun ontwikkeling af op de randgebieden, dáár wordt de onderontwikkeling ontwikkeld. Onderontwikkeling ontstaat niet door de afwezigheid van kapi-

talisme, maar door de aanwezigheid ervan. De gangbare opvatting van sociaaldemocraten en communisten in Travens tijd over de derde wereld was dat een kapitalistische ontwikkeling daar de noodzakelijke voorwaarde schiep voor het socialisme. Vooral de communisten stonden positief tegenover de ontwikkeling van een nationale (kapitalistische) bourgeoisie (ook al kregen zij elke keer de kous op de kop van deze nationale bourgeoisie, die zich altijd met het imperialisme verbond).
In *De witte roos* heeft de kapitalistische overwinning nog iets positiefs en onvermijdelijks. In de Caobaromans is daarvan geen sprake meer. Ook de Zapatabeweging was 'pre-kapitalistisch', ontstond niet uit klassestrijd van geproletariseerde indianen, maar uit verzet van indiaanse gemeenschappen tegen het kapitalisme (suikerondernemingen en -fabrieken die het land van de indiaanse gemeenschappen afpakten zoals de oliemaatschappijen in *De witte roos*.) Bij Traven gaat de opstand wel uit van de contractarbeiders op de kapitalistische onderneming, maar deze handelen vanuit een indiaans universum. De monterias en later de haciënda's worden niet overgenomen maar vernietigd. De indianen scheppen hun eigen gemeenschap Solipaz naar het oude model dat zij altijd in hun hart hadden meegedragen. Maar toch niet helemaal. *Een generaal komt uit de jungle* eindigt met de toevallige komst van een rondreizende onderwijzer in Solipaz. Hij vertelt de indianen dat de dictator Diaz gevallen is. De indianen nodigen hem uit te blijven, want een onderwijzer is zeer welkom.
Onderwijs met zijn toegang tot de moderne wereld, tot ontwikkeling, willen zij graag hebben. Want het is geen ontwikkeling die hen opgelegd wordt van buiten af, van boven af, ten voordele van staat, kapitaal of partij. Het is ontwikkeling vanuit hun eigen behoeften, vanuit hun eigen identiteit, ontwikkeling van henzelf, als individu en als gemeenschap. Zij houden hun lot in eigen handen. Ret Marut had het laatste nummer van *Der Ziegelbrenner* afgesloten met de uitroep 'daad maakt vrij'. De indianen in de Caobacyclus hebben het in praktijk gebracht en 'land en vrijheid', 'zon en vrede' veroverd.

Een aantal schrijvers over Traven -onder meer A. Richter en R. Recknagel-meent dat er een principieel verschil bestaat tussen Ret Marut en de eerste romans van Traven enerzijds en de Caobacyclus anderzijds. Traven zou het Stirneriaanse anarchisme hebben verlaten en socialer zijn geworden. Van 'der Einzige' naar de gemeenschapsmens. Wolfgang Essbach heeft -in een essay 'Das Prinzip der namenlos Differenz Gesellschafts- und Kulturkritik bei B. Traven', opgenomen in Johannes Beck u.a (Hg), *Das B. Traven Buch*- hier protest tegen aangetekend. De critici geven een volstrekt onjuist beeld van Stirner en zijn 'Einzige'; de laatste is immers wel degelijk een gemeenschapsmens en Travens opvattingen over mens en maatschappij blijven steeds doortrokken van Stirners ideeen. Hoezeer Essbach ook gelijk heeft, toch bezitten de indianen een sociale dimensie die bij Marut en de vroege Traven ontbreken. Zij hebben wortels en behouden -ook al zijn zij er door tijd en ruimte van gescheiden- blijvende banden met hun gemeenschap, hun verwanten. In de Caobaromans komen we indianen tegen in alle vier genoemde sociaal-economische sectoren en situaties -in hun autonome dorpsgemeenschap, op de haciënda's, met de ossewagen onderweg voor de handelaars en in de monterias. Maar altijd is hun referentiekader, hun ideaal, hun droom, het sociale leven in de indiaanse dorpsgemeenschap, de banden met hun familie en hun gelijken. De blanke

eenlingen in de eerste romans kennen kameraadschap en vriendschap. In de indiaanse romans en verhalen schrijft Traven echter op indrukwekkende wijze over diepe liefde. Alles opofferende en volstrekt vanzelfsprekende liefde, tussen man en vrouw, tussen vader en zoon, tussen broer en zuster.

Het Kropotkiaanse 'geven naar vermogen, nemen naar behoefte' is voor deze indianen even gewoon als eten en drinken, als ademhalen. En hun behoeftes zijn uiterst gering, de grootste behoefte is te geven. In een van Travens verhalen, *Indianenbekering*, vond ik één van de allermooiste beelden van het anarchist-zijn. Het speelt in de koloniale tijd: een indiaans hoofd bezoekt een priester om uit te vinden of de christelijke god misschien beter is dan de goden van zijn volk. Maar als hij alles over die christelijke god gehoord heeft stelt hij zijn eigen god, de zon, er tegenover: "Mijn God is als mijn geliefde moeder. Hij geeft en geeft en geeft, verlangt geen gebeden, verwacht geen gebeden, eist geen geloof en verdoemt nooit".

ALBERT CAMUS: FILOSOOF VAN HET VERZET

Wim de Lobel

"Het geheim dat ik zoek ligt verborgen in een vallei waar olijfbomen groeien. Ik heb zwijgende geitenhoeders ondervraagd, op de deur van verlaten ruïnes geklopt. Temidden van de ruïnes bereiden wij allen, boven het nihilisme uit, een nieuwe wedergeboorte. Maar weinigen weten dit..."
(Albert Camus)

Albert Camus (1913-1960) behoorde met Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir tot een generatie, waarvan een deel er een nogal sombere filosofie op na hield: het existentialisme. *Het was in de periode na de tweede wereldoorlog en het brandpunt van dit 'nieuwe denken' was Parijs, in het bijzonder de universiteitswijk Saint-Germaine-des-Pres. Daar kon men de 'existentialisten' zien, doorgaans gekleed in het zwart en vaak met duistere zonnebrillen op.*

De schrijver en filosoof Camus heeft zich, ondanks zijn vriendschap met Sartre en de Beauvoir, altijd gedistantieerd van dit existentialisme. Ook al kon hij een aantal uitgangspunten en ideeën ervan zeker onderschrijven, hij had één principieel bezwaar: hij beschouwde het existentialisme als in wezen *religieus*. En, bij religie, maar ook bij maatschappelijke heilsverwachting, is er sprake van een vlucht, een geforceerde hoop. aldus Camus.
Camus werd geboren in Algiers, toen een Franse kolonie. In zijn geboortestad studeert hij letteren en wijsbegeerte, leest Epicurus, Lucretius, Kierkegaard, Gide, Proust, Dostojevski... Zijn studie rondt hij af met de dissertatie *Hellinisme en Christendom: Plotinus en Augustinus*. Maar tuberculose staat een verdere academische carrière in de weg.
Camus werpt zich nu op de journalistiek en essayistiek; in 1932 verschijnen zijn eerste artikelen -onder andere over Schopenhauer en Nietzsche- in de lokale *Revue Sud*. In die tijd is hij ook lid van de communistische partij. Een volgzaam partijlid is Camus echter niet. In 1936 volgt zijn royement, nadat hij geweigerd heeft de zoveelste stalinistische koerszwenking te volgen.
Het zijn jaren van armoede, al zet hij zich in voor het theater in Algiers, waar hij als regisseur èn acteur werkt. Maar het klimaat is mild, de zon die uitbundig schijnt, maakt veel goed. "Armoede en rijkdom, zoon van zon en zee", zou hij schrijven, en Proudhon volgend: "De vrijheid is de dochter van de zee". Zo bezingt Camus in de bundel *Bruiloft* (1938) het uit de Romeinse tijd daterende kustplaatsje Tipasa: "Een bruiloft van ruïnes in lente/de grootste ongebondenheid van de natuur en de zee/ik moet naakt zijn/in zee opduiken/op mijn huid moet ik zee en aarde elkaar laten omhelzen".
Een thema dat al vroeg in het werk van Camus opduikt is de doodsproblematiek. Hij wijst vooral op het *onlosmakelijke* van leven en dood. Camus zegt *nee* tegen de dood, *ja* tegen het leven, dat evenwel juist in confrontatie met de dood zijn waarde bevestigt. Bij een heruitgave in 1951 van de bundel *Keer en tegenkeer* (1936) zegt hij "nog steeds te lijden aan die zowel vruchtbare als vernietigende hartstocht die in de sombere bladzijden doorklinken".
Waarschijnlijk kiest Camus daarom actief partij voor de onderdrukten, in dit geval de arabische bevolking van Algiers. Met zijn vriend Pascal Pia richt hij in 1938 de krant *Alger Republicain* op en

haalt zich vervolgens de woede van de koloniale elite op de hals. Een, met anderen geschreven, toneelstuk over de opstand van de mijnwerkers in Asturië (Spanje) in 1934, maakt de verhouding er niet beter op. De opvoering van het stuk wordt verboden. Camus verhuist naar Oran, ten westen van Algiers.
Begin 1940 is Camus in Parijs, waar hij redacteur van *Paris Soir* wordt. Als het Duitse leger Parijs binnentrekt, vestigt de redactie zich in Clermont Ferrand, achter de demarcatielinie. Maar Camus neemt ontslag, ontmoet in Lyon Francine Faure, trouwt met haar (overigens Camus' tweede huwelijk) en keert weer terug naar Oran. Daar voltooit hij zijn grote essay *De mythe van Sisiphus*.
In 1942 is Camus weer in Frankrijk, waar hij zich aansluit bij de verzetsgroep *Combat*. Hoofdredacteur van het gelijknamige blad van die organisatie is Camus' vriend Pascal Pia. In 1944 kan *Combat* legaal in Parijs verschijnen. De hoofdredacteur heet inmiddels Albert Camus. Velen uit de illegaliteit, óók Sartre, verlenen hun medewerking aan het blad. Middenin de oorlogsperiode -in 1942- is de eerste roman van Camus, *De vreemdeling*, verschenen. Kort daarop volgt zijn essay over Sisiphus.

ABSURDITEIT

In beide houdt Camus zich vooral bezig met de *absurditeit* van het menselijk bestaan. Hoewel vaak misverstaan, beschouwt hij die absurditeit als een gegeven, dat wil zeggen dat het leven absurd *is*. Met andere woorden Camus predikt het absurde geenszins! Volgens Camus is de kern van het menselijk bestaan dat het in wezen *zinloos* is: het groeiende besef daarvan noemt hij een *absurd besef*. Het is een gevoel, zegt Camus, dat een ieder, op elke willekeurige straathoek kan overvallen: de ervaring van de *vervreemding* van het alledaagse. Met als gevolg: "een vragende mensheid in een zwijgend heelal". Wanneer men zich vertwijfeld vastklampt aan een religie of het heil van een revolutie verwacht, spreekt Camus van een *vlucht*: "Voor de absurde mens is er geen sprake meer van verklaren en oplossen, maar van ondervinden en beschrijven".
Voor Camus is Sisiphus, koning van Corinthe, een *absurde held*. Het verhaal van 'Sisiphus' arbeid' zal iedereen bekend zijn. Camus benadrukt echter het moment dat Sisiphus afdaalt om het rotsblok weer op te halen: op dat moment tart hij de goden. "Dat is de tijd van bewustzijn", zegt Camus, "het noodlot kan alleen door verachting overwonnen worden." Sisiphus leeft zonder valse hoop, hier en nu. Daarom is hij een gelukkig mens.
Ook de hoofdfiguur uit *De vreemdeling*, Meursault, wellicht een samentrekking van mère (zee) en soleil (zon), is een absurde held. Camus beschreef hem in een roman vol symboliek: de zon en de zee, maar ook het Goede en het Kwade. Camus componeerde een verhaal waarin Meursault het Goede dat hij verwaarloosde ontvalt, waarop hij vervolgens gedwongen wordt het Kwade te doden. Er vallen *vier* schoten -wellicht een verwijzing naar Beethovens (vijfde) *Noodlotsymfonie*! Er volgt een proces waarin Camus de schuldvraag van *Meursault*, en derhalve de individuele verantwoordelijkheid, aan de orde stelt. Camus vindt Meursault een *onschuldige moordenaar*, die met *zijn waarheid handelde* en daardoor *vrij* was.
Hoe anders moet het oordeel zijn over *Caligula*, de brute Romeinse keizer die Camus in een gelijknamig theaterstuk ten tonele voert. "Als de schatkist van belang is, dan is een mensenleven dat niet", stelt Camus. Caligula wàs vrij, maar aan het slot van het stuk schreeuwt hij het uit dat zijn vrijheid niet de juiste geweest is. Caligula verloochende de goden door zelf de absolute macht naar

zich toe te trekken. *Geen vrijheid zonder ratio*, zie daar de boodschap van Camus.

SARTRE

In oktober 1951 verschijnt zijn tweede, grote, essay *De mens in opstand*. Centraal in dit werk staat de stelling van Camus (die ook al impliciet in zijn eerdere literaire werk te vinden was) dat het er in het menselijk bestaan om gaat, in het hier en nu, al handelend, normen en waarden gestalte te geven. Het resultaat is dan volgens Camus een doorgaand proces van het scheppen van normen en waarden: want, al handelend, ontstaan *nieuwe* normen en waarden. Camus zoekt hiermee naar eigen zeggen aansluiting bij het Griekse denken: bij de cyclische voorstelling van de gang van de wereld.

Op dit punt staan Camus' ideeën tegenover de opvattingen die door het existentialisme in het algemeen gepropageerd werden en die van Sartre, die meer en meer in de richting van het marxisme was opgeschoven, in het bijzonder. De grondstelling van het marxisme was tenslotte dat het zijn vooraf gaat aan het bewustzijn. Camus wees er op dat waarden 'vooraf' (kunnen) bestaan.

De cyclische opvattingen van de geschiedenis verhield zich bovendien slecht met de rechtlijnige marxistische ontwikkelingsschema's die Sartre steeds explicieter zou gaan onderschrijven. Camus' bezwaar tegen Sartre was diens flirt met Stalin. Camus bestrijdt dat er zoiets bestaat als 'progressief' geweld. Wijzend op de onderdrukking in de Sovjet-Unie schrijft Camus over "de slavenkampen waarboven de vlag der vrijheid waait".

Maar Camus is géén aanhanger van absolute geweldloosheid, want ook die leidt indirect tot slavernij. Het gaat er om geweld zoveel mogelijk te beperken. Als er dan ook in 1953 onlusten in Oost-Berlijn uitbreken, neemt Camus het voor de opstandelingen op. En drie jaar later stelt hij zich achter de Hongaren die de Russische tanks met stenen proberen tegen te houden.

"Wij strijden voor de poorten van de hemel", meenden Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht. Zij zagen "een profetie in vervulling gaan", toen in 1917 de Russische revolutie uitbrak. Er bestaat, vermoedt Camus, een verband tussen de verheven idealen in theorie en de onderdrukking in de praktijk: hoe heiliger het einddoel, hoe eerder dit doel de middelen zal gaan heiligen! Het is een *tegenstrijdigheid*, stelde Proudhon, dat een regering ooit revolutionair zou kunnen zijn. Camus bepleit tegenover de *rationale tirannie*, zoals die van het Sovjet-systeem, de *redelijke vrijheid*, een uitgesproken libertair standpunt.

Veel van de hiervoor genoemde thema's komen ook in het latere werk van Camus steeds weer aan de orde. Helaas heeft hij de herleving van het anarchisme in de tweede helft van de jaren zestig niet meer meegemaakt: een auto-ongeval maakte een abrupt einde aan zijn leven.

In *De Val* (1956) beschrijft Camus een rechter, *Clamence* -zijn naam is veelzeggend- die geacht wordt te oordelen èn te veroordelen: is er *clementie* mogelijk voor diegenen die vuile handen maken? Zijn bekendste roman, *De Pest*, verschijnt in 1947. Daarin schetst hij het absurdisme en hoe de mens ertegen vecht, er aan ten onder gaat. Ook kunnen we *De Pest* zien als een natuurramp, een oorlog die de mens overkomt. Er is sprake van twee thema's: de innerlijke strijd van de enkeling en de gezamenlijke strijd tegen het noodlot. Camus noemt *De Pest* een anti-christelijke roman ("Als God bestaat zijn priesters toch totaal overbodig?").

Camus heeft zich een vruchtbaar schrij-

versleven lang beziggehouden met de vraag of er buiten de absolute waarden om gedragsregels te vinden zijn: *dat is de vraag die het verzet ons stelt*, meent Camus. Zijn antwoord: *Wij verzetten ons dus wij bestaan.* Solidariteit die gegrondvest is op het verzet en zijn rechtvaardigheid vindt in de gemeenschap. *Solitair en solidair*, zoals Camus' vriend, de Mexicaanse schrijver Octavio Paz, zijn positie zo prachtig typeerde.

LITERATUUR

Naast het (vertaalde) werk van Camus, raadpleegde ik vooral: Morvan Lebesque, Albert Camus, Amsterdam 1966.
Van belang zijn verder: Hans Redeker, *Existentialisme*, Amsterdam 1949 - R. de Luppe, *Albert Camus*, Den Haag 1961 - F.O. van Gennep, *Albert Camus*, Amsterdam 1962 - Hans Achterhuis, *Camus: de moed om mens te zijn*, Utrecht 1969 - Axel Madsen, *De Beauvoir en Sartre*, Amsterdam 1982 - Jean-Paul Sartre, *Revolutie en literatuur*, Amsterdam 1977 - Octavio Paz, *De kinderen van het slijk*, Amsterdam 1978.

GEDICHTEN

DE HELD VAN HET STADION

werp je hand naar de stier want geamputeerde
duimen van gras zijn eetwaar van de gladiator
een lederen cirkel omlijst de rechtvaardige

rechters, het gras wordt een drietand, de vis
slaat magnetische velden met definitieve ontharing
het lam der smarten veegt zijn voeten af

gekromde lichamen tonen hun zonen het uitzicht
o afgeronde gedachten, de billen bloot, de hemel
een klerenhanger boven de schommelende autobus

wacht op het lied: aan elk lid wordt
een lont gestoken, de schreeuw maakt
de parkeermeter inwisselbaar

de struisvogel stempelt gevels tot
een dode beker: de smaak van champagne

(1988)

Jan Bervoets; geb. 1942; publiceerde gedichten in de tijdschriften Balustrada, de Held, de Raaf en Tzara; is betrokken bij Orpheus.

DE SCHELP

Atlantische oceaan, je oorholtes
van neon/littekens
verblinding

(m'n ene ik: meeuw
bruid/duif/phoenix
zwaan van Botticelli...

m'n andere ik: SHELL OIL COMPANY)

Westerling
/van de ochtend
afgesneden/tankt leegten -witgepleisterd-

ruisend, uit het Dodenrijk

(1988)

Manuel Kneepkens; geb. 1942; publiceerde de dichtbundels Tuin van Eetlust (1976), Oorlogsprins (1982), Gedichten tegen de Atoomoorlog (1985); in voorbereiding de bundel Augustushemel.

KANTTEKENINGEN
Machteld Bakker

DE HELD VAN HET STADION

Jan Bervoets maakt het zijn lezers niet gemakkelijk. Het lijkt erop dat hij een spelletje met hen speelt: hij schijnt er behagen in te scheppen zijn lezers voortdurend op een verkeerd been te zetten. Hij geeft een woord, dat bij de lezer ogenblikkelijk bepaalde associaties oproept, en komt dan onmiddellijk met een ander woord, een ander beeld, waardoor de zojuist opgeroepen associaties niet meer kloppen en de lezer zijn beeld, zijn visie moet herzien.
Kijken wij naar de titel 'De held van het stadion', dan zijn wij geneigd aan sport te denken: een voetbalstadion. Dan komt de eerste regel:

werp je hand naar de stier...

Stier? Je stond dus op het verkeerde been. Of is Jan Bervoets een slordige dichter? Had hij misschien bedoeld: De held van de arena? Omdat wij er niet van mogen uitgaan, dat een dichter ons met slordigheden opzadelt, maar wij er -integendeel- van moeten uitgaan dat een dichter eindeloos wikt en weegt, herschrijft, verandert, verbetert en corrigeert, kunnen wij slechts tot de slotsom komen dat Bervoets dit alles met opzet doet.
We lezen verder:

want geamputeerde duimen van gras
zijn eetwaar van de gladiator

De gladiator. Daar staan we weer. Het ging toch over stierenvechten? Waarom dan niet een torreador? Waarom dan plotseling die zwaardvechter, die kampvechter bij de oude Romeinen? Bervoets laat ons in het ongewisse. Hij goochelt met beelden en verwacht van ons dat we meegoochelen. Eetwaar van de gladiator. Wij moesten immers onze hand werpen. En zoals de stier in de wei gras eet, zo eet de stier (de vechter in de arena, het stadion) onze afgerukte duimen. Duimen van gras.
Laten we de tweede strofe bekijken.

rechters, het gras wordt een drietand, de vis
slaat magnetische velden met definitieve ontharing
het lam der smarten veegt zijn voeten af

In deze tweede strofe lijkt Bervoets zelf de held van de symboliek. Hij goochelt met beelden, met symbolen, maar dit keer kunnen wij hem makkelijker volgen: het gras wordt een drietand: het gras, als symbool voor de aarde; de drietand, het attribuut van Neptunus, als symbool voor de zee. Dus: aarde wordt zee; aarde wordt water.

de vis slaat magnetische velden met
definitieve ontharing

De vis, als symbool voor het water, en misschien zelfs als symbool voor Christus. Dat water, of God zelf, maakt de aarde definitief onvruchtbaar, kaal. Een definitieve erosie. De beharing van de aarde, het gras, is voor altijd verdwenen. De aarde ziet er zó erg kaal en glad uit, dat het lam der smarten, Christus dus, eerst netjes zijn voeten veegt, alvorens de aarde te betreden. Natuurlijk is die verwording van de aarde niet Christus' schuld. Bervoets wil met de tweede strofe zeggen, dat wij mensen de aarde onbewoonbaar maken.

De derde strofe houdt hiermee verband. De aarde is onleefbaar geworden. Het milieu is verziekt. Spoedig zal alles ten einde lopen. Vandaar de gekromde lichamen. Het uitzicht dat de vaders hun zonen te bieden hebben, is niet mooi. De gedachten zijn afgerond. Er behoeft immers geen dialoog meer te worden gevoerd. Alles is verpest en wij moeten nog slechts met de billen bloot.

Ook letterlijk, want in de vierde strofe is er sprake van gruwelijke martelingen: aan elk lid wordt een lont gestoken. De parkeermeter die Bervoets daar plotseling invoert, moet waarschijnlijk ook worden gezien als symbool, als eindpunt van een associatie-reeks: verstedelijking, auto's, uitlaatgassen, aantasting van het milieu etc.

In de slotstrofe, de laatste twee regels, lijkt Bervoets te verwijzen naar het boek Exodus. Daar worden de gevels bestempeld met bloed. Hier worden de gevels bestempeld tot 'een dode beker'. Een dode beker. Een beker des doods wellicht. Het lijkt mij niet erg aanlokkelijk om daaruit te drinken. Toch sluit Bervoets af: de smaak van champagne.

Misschien is Bervoets, ondanks alles, een optimist en wil hij hoop doen gloren. Misschien is Bervoets een cynicus en bedoelt hij -ook al weer associatief- niets anders dan 'Proost!'. Ik zou willen dat Bervoets wat duidelijker was. Bervoets is de held van de associatie, de held van de symboliek, maar wie is de held van het stadion?

DE SCHELP

De gedichten van Manuel Kneepkens zijn ontegenzeggelijk toegankelijker dan die van Bervoets. Toch gaat Kneepkens net zo associatief te werk als Bervoets, maar zijn beelden blijven kloppen, de associaties zijn rechtlijnig. In het gedicht 'De Schelp' zet Kneepkens twee lijnen uit. Enerzijds de lijn, uitgaand van de schelp als behorend bij de zee; anderzijds de lijn uitgaand van de schelp als het bekende Shell-symbool.

De eerste lijn is romantisch. De schelp en de zee, de Atlantische Oceaan, roepen romantische, nostalgische beelden op: meeuw, bruid, duif, phoenix, zwaan van Botticelli. De andere lijn, de schelp van Shell Oil Company, is een bijna lugubere, kritische lijn.

De westerling die zoveel benzine slurpt is van de ochtend afgesneden. Hij kent geen dageraad. Immers, de zon gaat op in het oosten. Hij tankt leegten, ruisend, uit het Dodenrijk. Gezien de talloze recente acties tegen Shell, behoeven de laatste regels geen verdere uitleg, dunkt mij.

DE ROODE BIBLIOTHEEK: ANARCHISME, LITERATUUR EN KOMMERCIE

Jaap van der Laan

Het eerste boek van de Roode Bibliotheek (RB) dat ik ergens op een rommelmarkt aantrof was De sociale hel *van YvesGuyot. Achter deze fascinerende titel, die mij onmiddellijk tot aankoop (twee gulden als ik het me goed herinner) deed besluiten, gaat een voor onze begrippen wel wat drakerige roman schuil, die ikechter geboeid heb gelezen. Het boek beschrijft de afschuwelijke omstandigheden in een mijnwerkersdorp aan het eind van de vorige eeuw, dearmoede, de uitbuiting, óók de sexuele uitbuiting, een staking en hoe deze door provocateurs wordt gebroken. Blijkens de voorrede is het boek al in 1870 geschreven en de auteur noemt als zijn drijfveer voor publicatie "dat de volgende bladzijden nog lange tijd vaneene allertreurigste werkelijkheid zullen zijn".*

En verder: "het heeft zijn nut de sociale kwestieën ook nog elders te behandelen dan in didactische boeken. De roman uitgaande van het abstracte denkbeeld om op boeiende wijze de dwalingen, de sociale ongerechtigheden, het vooroordeel, de vooringenomenheid, de wederzijdse misdrijven, al wat zich lijnrecht stelt tegen elke oplossing van het groote sociale vraagstuk in concreten vorm over te brengen, bereidt den weg voor het werk der wetenschap, want hij triomfeert over den grootsten hinderpaal van alle vooruitgang, de onwetendheid en onverschilligheid der meer gegoeden". In een noot worden een aantal moeilijke woorden, zoals didactisch, abstract en concreet, verklaard. Later vond ik de oorspronkelijke Nederlandse uitgave, die in 1890 verscheen bij Faber en Co te Amsterdam, onder de titel *De familie Pichot. De sociale hel.* Mijn Roode Bibliotheek exemplaar dat in 1925 verscheen bevat een letterlijke herdruk van dit boek echter zonder vermelding van de eerdere uitgave en zonder de datering van de voorrede van Yves Guyot (februari 1882).

In het voorwoord dat F. Domela Nieuwenhuis bij deze uitgave schreef staat dat de schrijver thans minister is, maar niets gedaan heeft om het lot dier arme mijnwerkers te verlichten. "De overheersing van het kapitaal vindt men overal en de arbeiders moeten nooit vergeten dat daaraan niet alleen de ellende van de mijnwerkers, maar van *alle* arbeiders is toe te schrijven." (Vgl. de opvatting van FDN met die van Guyot. De laatste ziet de meer gegoeden als grootste hinderpaal voor de vooruitgang terwijl FDN zich richt tot de arbeiders zelf die bewust moeten worden. Misschien toch niet zo verbazend dat de minister Guyot niets deed.)

De aankoop van *De sociale hel* wekte mijn belangstelling voor de Roode Bibliotheek en al helemaal toen ook nog bleek dat het een anarchistische uitgeverij was. Klaarblijkelijk hadden romans in de beweging een belangrijke bewustmakende rol gespeeld. Kon je misschien spreken van een eigen anarchistische cultuur?

Regelmatig ontdekte ik weer nieuwe titels van de Roode Bibliotheek. De meeste RB uitgaven hebben een karakteristiek uiterlijk en hetzelfde formaat zodat je ze in een oogopslag herkent in een rij boeken op de markt of op de plank bij een antiquariaat. Van vrienden krijg je weer andere deeltjes als ze we-

ten dat je er belangstelling voor hebt. Via Gé Nabrink kwam ik in contact met Joop de Roos die een lijst van uitgaven van de Roode Bibliotheek had gemaakt. Aan de hand van wat het Documentatiecentrum Vrij Socialisme en ikzelf verder nog hadden ontstond zo een vrij complete lijst van de Roode Bibliotheek uitgaven. Tenminste van de boeken, de brochures van RB waren veel moeilijker te vinden.
Bij het doorkijken van de vooroorlogse jaargangen van *De Vrije Socialist* werd al snel duidelijk dat Rijnders niet alles wat hij aankondigde ook uitgaf en dat van de aangekondigde volgorde van uitgaven nog minder klopte. Pas als je een boek of brochure in handen had wist je zeker dat het verschenen was en zo heb ik de publicatie van de lijst van uitgaven van de Roode Bibliotheek die bij het Documentatiecentrum Vrij Socialisme zal verschijnen steeds weer uitgesteld omdat nog zoveel brochures nagetrokken moeten worden. In zijn huidige vorm bevat de lijst 85 brochures, de in de oorlog verschenen Liberta-serie van 25 brochures en 271 titels van boeken.
De eerste uitgaven zijn brochures uit 1906, de laatste verschijnen in 1947. In de loop van 41 jaar heeft Rijnders dus tenminste 380 boeken en brochures het licht doen zien, waarbij herdrukken van brochures nog niet meegeteld zijn, omdat door het vrijwel ontbreken van bibliografische gegevens in de uitgaven nauwelijks is na te gaan wat het jaar van uitgave of de druk is van een brochure. De datering moet dus gegeven worden aan de hand van de eerste aankondiging in *De Vrije Socialist*, besprekingen in andere bladen en reclames voor de andere RB uitgaven in een brochure. Gerhard Rijnders, die overigens aan het begin van zijn anarchistische carrière gewoon Gerrit heette, was uitgever van De Vrije Socialist na de dood van F. Domela Nieuwenhuis, en tevens eigenaar van de Roode Bibliotheek. Zijn eerste boeken en brochures verschenen nog onder 'Bureau van Uitgave Gerhard Rijnders' met vermelding van zijn adres in Amsterdam.
Vanaf 1913 heet de uitgeverij De Roode Bibliotheek (RB) te Amsterdam. Als Gerhard Rijnders in april 1924 naar Zandvoort verhuist, wordt verder Zandvoort als plaats van uitgave genoemd. In 1913 verschijnt de eerste serie boeken in afleveringen bij de RB. Het eerste boek van deze uit zes boeken bestaande serie is *De Eresabel of de stichting der Fransche Republiek*. Rijnders vermeldt geen auteur, naar ik vermoed omdat hij geen rechten betaalde aan de oorspronkelijke Nederlandse uitgever van dit werk van Eugène Sue. Vanaf augustus 1916 verschijnen de series bij de RB onder de naam Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling (BOO) met een serienummer in romeinse cijfers en een afleveringsnummer in arabische cijfers. Vanaf serie XIII (1928-1929) wordt De Roode Bibliotheek niet meer genoemd en wordt alleen nog Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling vermeld. Naast de series geeft Rijnders nog brochures en boeken, prentbriefkaarten, wandspreuken, portretten van anarchistische 'heiligen' en jaarlijks antimilitaristische kalenders (deze verschijnen ook nog in 1940 en 1941 maar heten dan vredeskalenders) uit. Na 1932 wordt ook voor deze uitgaven als uitgever de BOO genoemd.
Wat boeit mij nu zo in die Roode Bibliotheek?
Allereerst de omvang. Er zullen niet veel anarchistische uitgeverijen zijn die zo lang bestaan en zoveel titels op de markt brengen. Deze omvang suggereert ook een groot publiek. Naast de vele boeken verschijnen vooral in de laatste twee jaren van de eerste wereldoorlog en vlak daarna een groot aantal

brochures, vaak redevoeringen van Rijnders of van anderen. Een afspiegeling van een levendige en omvangrijke beweging met veel agitatie, vooral tegen de oorlog.
De series werden via agenten in het land verkocht. Je kon je abonneren voor een jaar en betaalde dan per week of maand. Daarvoor kreeg je tien of twaalf boeken. De RB telt in 1925 42 colporteurs verspreid over het hele land, in 1934 nog 29. De eerste serie, die verschijnt in 1916-1917, telt tien delen en kost *f*5,20. De laatste serie verschijnt ndat hij al in 1935 aangekondigd is met veel vertraging uiteindelijk in de loop van 1936, omvat acht delen en kost *f*9,60 voor de gehele serie. Aan de moeite die het klaarblijkelijk in de jaren dertig kost de boeken te laten verschijnen, is de achteruitgang van de belangstelling voor de uitgaven van Rijnders te zien. In 1935 gaat Rijnders failliet en hij laat daarna alle inkomsten via zijn vrouw lopen.

OPLAGEN

Het is niet zo makkelijk iets over de oplagecijfers van de BOO te weten te komen. In een advertentie in *De Vrije Socialist* in oktober 1918 zegt Rijnders al 100.000 boeken van de BOO geplaatst te hebben. Omgerekend over de dertig boeken van de BOO, die dan verschenen zijn of in serie III zullen verschijnen, kom je op een oplaag van 3000 tot 3500 per deel. Uit de aankondigingen voor de eerste serie van de BOO (1916-1917) kom ik op 1500 tot 2000 intekenaren, zodat bovenstaande schatting te hoog zal zijn. In 1929 zegt Rijnders in dertien jaar 200.000 boeken onder de mensen te hebben gebracht. Er zijn dan ca. 150 titels verschenen waardoor de oplaagcijfers ongeveer 1500 zijn. Daarom denk ik dat je wel kunt stellen dat de oplage van de eerste series ongeveer 2000 exemplaren per deel bedragen hebben en dat de latere series in kleinere oplages over de huiskamertafels van de colporteurs gegaan zijn. Dit zijn voor anarchistische uitgeverijen fikse oplages. Voortdurend vind je in *De Vrije Socialist* aansporingen van Rijnders om in te tekenen op de BOO; geen wonder als je je realiseert dat Rijnders moest leven van de opbrengst van de krant en de BOO.
Een tweede punt dat mijn belangstelling wekte is de bonte verzameling titels die onder de vlag van Ontspanning en Ontwikkeling uitkwam. Grofweg zijn drie categorieën te onderscheiden: ten eerste de *politieke* uitgaven (anarchistische, antimilitaristische en atheïstische teksten). Ten tweede de categorie *ontspanning* (dit zijn sociale romans, bundels met 'onze' liederen, sprookjes enz.). Een derde categorie kan worden samengevat onder de noemer *ontwikkeling*. Dit zijn boeken over het heelal, de evolutie, geneeskunde, land- en volkenkunde etc.
De uitgaven van de RB buiten de BOO series vallen meest in de eerste categorie. Ook in de BOO hebben veel boeken wel een meer of minder duidelijk anarchistisch karakter. Het ligt bijvoorbeeld voor de hand dat je er teksten van F. Domela Nieuwenhuis aantreft, het is tenslotte diens fakkel die Rijnders brandende tracht te houden. Zo'n dertig titels van de RB en BOO zijn van FDN. Van Rijnders zelf verschijnen 36 titels, voornamelijk brochures, en dan óok meest bij de RB. De gehele Libertaserie is eveneens van de hand van Rijnders. Ook andere bekende namen zijn in de lijst te vinden: Peter Kropotkin, Sebastien Faure, Jean Grave, Elie en Elisee Reclus, Leo Tolstoi, John Henry Mackay, Max Stirner en anderen. Opvallend hierbij is dat het vooral de klassieke teksten zijn die Rijnders uitgeeft. De ontwikkeling die het anarchistische denken onder invloed van bijvoorbeeld de Russische Revolutie ondergaat lijkt

geheel aan de RB en BOO voorbij te zijn gegaan.
De Machnobeweging van Arsjinof en *Sociaal Anarchisme* van Alexander Berkman verschijnen respectievelijk bij De Boemerang en bij de VAU (Vereniging Anarchistische Uitgeverij). Andere belangrijke teksten, zoals Max Nettlau's *Der Vorfrühling der Anarchie*, worden al helemaal niet vertaald. Als Rijnders al nieuwe vertalingen uitgeeft zijn het teksten van Kropotkin, zoals *De Franse Revolutie* en *Ethiek*, of teksten uit de individueel anarchistische hoek, bijvoorbeeld van J.H. Mackay. Zo'n 40 procent van de BOO uitgaven zijn romans. Klassieke sociale romans, zoals het al genoemde *De sociale hel* en de herdruk van *De groote werkstaking* van Charles Malato, dat eerder bij L. de Boer in Amsterdam in de vertaling van R.A. van Renesse verscheen, maken hier een groot deel van uit. Maar wat te denken van *Goud-Elsje* door E. Marlitt of *Het bordeel van Anna Marcovna* door Alex Kouprine. In een aantal andere is de sociale kwestie nog wel terug te vinden, al zijn ze lang niet altijd meer goed te lezen. Wat de romans van Emile Zola nu zo populair maakt dat er zes, vaak nog in meerdere delen, in de BOO zijn verschenen is me niet erg duidelijk. Het naturalisme baseert zich dan wel op de exacte wetenschappen en past daardoor wel bij de andere uitgaven op het gebied van land- en volkenkunde maar dat het de mens als onvrij ziet, namelijk bepaald door natuur en erfelijkheid, kan ik niet zo libertair vinden. Misschien is het wel omdat Zola weinig blad voor de mond neemt in vergelijking met andere 19de eeuwse schrijvers.
Overigens is meer dan de helft van de sociale romans uit de BOO series roofdruk van eerder, vaak al aan het eind van de 19de eeuw verschenen boeken. Een klein aantal van de romans betreft nieuwe vertalingen, bijvoorbeeld de roman *Alf* van Bruno Vogel, die homosexualiteit behandelt en de twee romans van Ben Traven die door Rijnders vertaald zijn. Op de kwaliteit van de vertalingen van Rijnders valt overigens nog wel het een en ander af te dingen.
De oorspronkelijke Nederlandse romans die voor het eerst bij de BOO verschijnen zijn op de vingers van één hand te tellen. Alleen *De Autobandieten* van Anton Constandse, *Kikkerdorp en de Kikkerdorpers* van A. van Emmenes en *Het einde van een jongensoorlog* van Joan A. Nieuwenhuis zijn ook nu nog leesbaar.
Onder de derde categorie valt een boek als *Huwelijk en liefde in de glanstijdperken van Oostersche beschaving*, zeer softe porno, vermomd als land- en volkenkunde. *Het geslachtsleven van de man* en *Het geslachtsleven van de vrouw* zijn duidelijk wel bedoeld als voorlichtingsboeken. Voor mij zijn de boeken van Elie Reclus over vergelijkende volkenkunde, die al in 1898 bij Sterringa verschenen zijn en die vijfentwintig jaar later herdrukt worden in de BOO, interessanter. De wetenschappelijke waarde ervan kan ik niet beoordelen, maar ze zijn nog steeds goed te lezen.
Het derde aspect wat mij zo in de RB en BOO boeide was de al eerder geformuleerde vraag: bestond er een anarchistisch te noemen cultuur op het gebied van de literatuur? In eerste instantie hoopte ik het antwoord op deze vraag in de RB en BOO te kunnen vinden. Naarmate ik meer van de uitgaven te weten kwam werd wel duidelijk dat de RB misschien in het tweede decennium van deze eeuw representatief voor de beweging was maar daarna beslist niet meer. Het Libertas-schandaal in 1923 moet al tot de conclusie leiden dat Gerhard Rijnders zich door zijn financiële wanbeleid en autocratische instelling van een deel van de beweging geïsoleerd had.

De BOO lijkt in haar uitgavenbeleid meer te teren op oude 'bestsellers' dan te vernieuwen en wat nog aan nieuwe teksten verscheen was van een dubieuze kwaliteit, qua vertaling. Ook in zijn herdrukken scheen Rijnders wel eens in de tekst te snijden als het geplande aantal katernen overschreden dreigde te worden. Een fatsoenlijke boekhandel verkocht daarom geen RB uitgaven (mond. mededeling).
Andere uitgeverijen, bijvoorbeeld De Fakkel van Henk Eikeboom en de VAU zijn wat vernieuwing betreft veel interessanter. Ook kwalitatief leveren ze betere teksten.
In de RB en BOO vind je overigens wel teksten die stellig belangrijk waren aan het eind van de 19de en begin 20ste eeuw. Het lijkt of Rijnders en met hem de intekenaren op de BOO in deze periode zijn blijven steken, totdat deze groep zover uitgedund was, dat rond 1935 verdere uitgaven niet meer haalbaar waren.
Aan de hand van de RB en BOO uitgaven is dus de vraag of er een anarchistisch te noemen cultuur bestond niet te beantwoorden. Wel kunnen deze uitgaven, die nog betrekkelijk makkelijk te vinden zijn, een sleutel zijn bij het zoeken naar oudere uitgaven, uit een tijd dat de anarchistische beweging nog veel minder duidelijke uitgekristalliseerd was.
Voor het antwoord op bovengenoemde vraag moet dus naar andere bronnen worden omgezien.

LITERATUUR

Jong, Albert de, *Het Libertas-schandaal*, Amsterdam 1923 - Nooy, Wouter de, *Lektuur voor Anarchisten, een onderzoek naar de Roode Bibliotheek*. Werkstuk Literatuursociologie KHT, Tilburg 1984 - *De Vrije Socialist* 1906-1940

PSZISKO JACOBS HAALT ANARCHISTISCHE POËZIE UIT DE VERGETELHEID

Hans Ramaer

Pszisko Jacobs (1917) is schrijver en vertaler te Haarlem. Hij publiceerde essays in velerlei literaire en libertaire bladen. Schreef verder onder meer twee romans, een geschiedenis van de Vrije Jeugdorganisatie (VJO), twee biografische schetsen (van Stirner en Mühsam) en de biografie 'Henk Eikeboom, anarchist'.
Recentelijk verscheen van hem bij het Haarlemse antiquariaat Peetooms (tel. 023-321721) 'Weerbarstige herinneringen' (reeks Haarlemse verkenningen nr. 10). Het zijn de partiële memoires van een Haarlemse jongen uit een libertair arbeidersgezin, die op veertienjarige leeftijd naar Amsterdam verhuist en daar betrokken raakt bij de anarchistische (jongeren-)beweging. De eerste oorlogsjaren brengt hij door in Duitsland, waar hij zijn uit Polen afkomstige vrouw ontmoet. Via een verblijf in een krankzinnigengesticht ziet hij kans naar Haarlem terug te keren.
Jacobs onderzocht, deels in opdracht van het Fonds voor de Letteren, de Nederlandse anarchistische poëzie vanaf het eind van de vorige eeuw tot vandaag. Het resultaat van dat onderzoek -een manuscript van bijna tweehonderd vel plus diverse bijlagen- ligt sinds kort bij het Fonds. Een uitgever heeft Jacobs nog niet gevonden. AS-redacteuren Cees Bronsveld en Hans Ramaer hadden een gesprek met hem.

Hoe lang ben je met het onderzoek bezig geweest?
"Met enige onderbrekingen zo'n tweeeneenhalf jaar. Het Fonds verschafte geld voor een studie tot 1918, maar ik ben niet bij dat jaar gestopt. Want juist daarna, als zich een nieuwe generatie anarchistische dichters aandient, wordt die poëzie interessant.
De meeste tijd ging zitten in het bronnenonderzoek. In de Nederlandse literatuurbeschrijvingen komt helemaal niets voor over anarchistische schrijvers of anarchistische poëzie. Bovendien zijn er maar weinig gedichtenbundels uitgegeven, in totaal misschien een stuk of twaalf.
Ik moest dus de archieven induiken. Heel wat maanden heb ik doorgebracht op het Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam om er de anarchistische bladen door te nemen. In eerste instantie zocht ik vanzelfsprekend naar gedichten, maar dat is niet voldoende. Je moet ook een indruk krijgen van de verschillende bladen, de context bestuderen. Waarom publiceerde het ene blad meer gedichten dan het andere? Meestal was dat afhankelijk van de persoon van de redacteur. In *Morgenrood*, dat van 1917-1921 verscheen, staan relatief veel gedichten. Niet toevallig was de dichter Henk Eikeboom eerste medewerker en later redacteur van dat blad. En verder verzamelde ik biografische gegevens. Dat is vreselijk moeilijk geweest. Soms heb je alleen maar een voornaam of initialen, soms een pseudoniem en soms staat er zelfs helemaal niets onder een gedicht. Dat vereist speurwerk. Je moet mensen zoeken die de dichter of dichteres gekend hebben.
Niet alle poëzie die ik tegenkwam was anarchistisch, maar ik heb toch alle gedichten genoteerd. Van 1888 tot 1940 telde ik er ongeveer 5500 en van 1945 tot nu ongeveer 1100. Aan de ene kant toont die ontwikkeling aan dat anarchisten vroeger meer belangstelling hadden in poëzie, misschien vaker gedichten schreven. Aan de andere kant weerspiegelen die cijfers de neergang

van de anarchistische beweging."

Wat versta je onder anarchistische poëzie?
"Ik noem poëzie anarchistisch als er een anarchistische gezindheid uit spreekt. Dat kan zijn door het gebruik van woorden als anarchistisch, libertair, vrij-socialistisch en dergelijke, maar ook door het gebruik van termen die nagenoeg uitsluitend in de anarchistische wereldbeschouwing passen. Die eigenlijk alleen goed verstaan worden door anarchisten."

Dat lijkt een cirkelredenering.
"Sinds jaar en dag heeft men het over katholieke, protestantse en socialistische poëzie. Benamingen, die samenhangen met de gezindheid waarvan die gedichten getuigen. Zo is er dus ook anarchistische poëzie.
Overigens ontdekte ik al snel tijdens mijn onderzoek van de oudste anarchistische bladen, zoals *De Arbeider* en *De Vrije Socialist*, dat anarchistische dichtkunst inhoudelijk wel revolutionair is, maar naar de vorm helemaal niet. Die was traditioneel negentiende eeuws. Dat er in de literatuur van alles gebeurde -de Tachtigers met name- lees je volstrekt niet af aan de anarchistische poezie van rond 1900. En dat duurde tot en met de eerste wereldoorlog. Zelfs decennia later vind je in *De Vrije Socialist* van Rijnders nog van die loodzware gedichten, vol retoriek.
Waarschijnlijk is er wel een samenhang met de functie van het gedicht. Rond de eeuwwisseling waren dichters erg populair. Niet alleen plaatsten de redacties van anarchistische bladen graag poëzie -waarschijnlijk omdat het zo'n goede indruk maakte-, ook op anarchistische bijeenkomsten, vooral de één-meifeesten, declameerden anarchistische dichters uit hun werk. Teun Boot was zo'n gevierde anarchistische dichter. Maar hun werk was Rederijkerspoëzie. Ze waren vooral knap in het vinden van rijmwoorden."

Waarom is er buiten anarchistische kring nooit aandacht aan anarchistische poezie besteed?
"Zoals gezegd is de kwaliteit van die gedichten in het algemeen niet geweldig. Bovendien zijn ze vaak nogal eenzijdig. De makers van die gedichten wilden hoofdzakelijk strijdlust of verontwaardiging uitdrukken en kozen daarvoor een vast stramien. Verreweg de meeste anarchistische dichters waren louter navolgers, geen poëtische vernieuwers, zodat ze in literaire zin niet opvielen. De literatuuronderzoeker kijkt immers naar het dichterlijk kunnen en dan pas naar wat er gezegd wordt. Bij de anarchistische poëzie ligt dat eerder andersom. Slechts bij een enkeling, zoals Jacq. Krul kan je spreken van originaliteit. De meer individualistisch ingestelde anarchisten lieten nogal eens een persoonlijk geluid horen, maar de sociaal-anarchisten wilden de anarchistische idealen onder woorden brengen en schreven daarom getuigenispoëzie.
Dan is er de politieke kant. Anarchisten drukten in hun gedichten hun minachting voor en hun weerzin tegen de kapitalistische maatschappij uit. De literatuur is echter het bezit van de burgerlijke klasse en die beoordeelt wat goed is en wat niet, wat vastgelegd moet worden en wat niet. In het Letterkundig Museum in Den Haag heeft men zelfs niets van Henk Eikeboom, die toch diverse dichtbundels publiceerde en aan wie de VARA voor de oorlog een radioprogramma wijdde. Anarchistische poezie valt kennelijk buiten de kaders van de burgerlijke literatuur.
Naar mijn mening zijn er tenminste twee anarchistische dichters die ten onrechte in de bestaande literatuuroverzichten ontbreken. De een is Eike-

boom. Hij zag zich zelf allereerst als dichter en literator, maar was te gemakzuchtig om zich een plaats in het literaire milieu te veroveren. De ander is Jacq. Krul, een tijdgenoot van Eikeboom. Krul vind ik de meest poëtische van alle anarchistische dichters. Hij emigreerde in 1937 naar Zuid-Afrika en raakte na zijn terugkeer in Nederland in de vergetelheid.

Waren er invloeden van buitenlandse anarchisten?
"Onmiskenbaar was er in Nederland sprake van een behoorlijke invloed van de Duitse cultuur, niet alleen tot de eerste wereldoorlog, ook erna, in de jaren twintig. Maar die was meer van algemeen culturele aard dan dat je kan zeggen: 'kijk, die dichter heeft rechtstreeks invloed gehad op de Nederlandse anarchistische poëzie'. De Duitse anarchist Erich Mühsam en Oscar Kanehl zijn de enige uitzonderingen.
Overigens kom je in de periode 1890-1910 wèl heel vaak vertaalde gedichten tegen in de anarchistische bladen. In arbeiderskringen was het toen zeker niet gebruikelijk dat je je talen sprak en ik denk dan ook dat die vertalers niet zonder trots hun naam erbij lieten zetten. Maar het kwam ook voor dat ze alleen maar hun eigen naam vermeldden en verzwegen dat het een vertaald gedicht was. Je begrijpt dat dat een onderzoek aardig ingewikkeld maakt."

Zowel de jaren twintig als de jaren zestig zijn in de anarchistische beweging tijden van vernieuwing geweest, niet in het minst door het elan van jongeren, zoals blijkt uit de bladen Alarm en de Moker, en later, de Vrije en Provo. Vertoont de anarchistische poëzie een vergelijkbaar beeld?
"De jaren twintig zijn inderdaad een tijd van vernieuwing, met nog een uitloop in de jaren dertig. Dat die periode de beste anarchistische poëzie heeft opgeleverd is met name maar niet alleen te danken aan Eikeboom en Krul. Op heel wat bescheidener schaal kan je een kwalitatieve opleving signaleren in de jaren zestig. In ieder geval was er in die tijd sprake van vernieuwing van de anarchistische poëzie. De gedichten van bijvoorbeeld Arthur Mendes-George en Li Tse -allebei pseudoniemen- in *De Vrije* zijn een verademing na wat *De Vrije Socialist* nog in de jaren vijftig afdrukte."

Concluderend: de anarchistische poëzie in Nederland is niet meer geweest dan een randverschijnsel.
"Dat de poëzie als geheel slechts van marginale betekenis is geweest binnen het gebied van de Nederlandse literatuur is een conclusie die ik wel kan onderschrijven. Maar je mag zeker niet vergeten dat, afgezien van Herman Gorter, de socialistische poëzie bijna evenzeer in traditionele vormen bleef steken en helemaal niet enthousiast ontvangen werd door de vaderlandse literatuurcritici. Politieke poëzie is nu eenmaal een zaak die zich per definitie in de marge van de politiek èn in de marge van de literatuur pleegt af te spelen."

ALTERNATIEVE MEDIA

Europa tegen de stroom heet het festival van de alternatieve, onafhankelijke, radicale media in Europa. Het wordt op 15, 16 en 17 september 1989 in Amsterdam gehouden en omvat onder meer een internationale boekenbeurs, een viertal exposities, een video/film-manifestatie, voordrachten, lezingen, debatten en concerten. Als inspiratiebronnen van dit festival noemen de organisatoren de Westduitse Gegenbuchmesse, de Engelse Radicale Black & Third World Bookfair en het Hongaarse Alternatieve Forum van 1985. Informatie: Europe against the Current, Jodenbreestraat 24, 1011 NK Amsterdam (020-258979/272643).

PB

JOHN DOS PASSOS: ANARCHIST TUSSEN AANHALINGSTEKENS

Cees Bronsveld

"Ik beschouw Dos Passos als de grootste schrijver van deze eeuw". Aldus Jean-Paul Sartre in 1938. Zo'n jaar of tien eerder had ook Sinclair Lewis -hij zou in 1930 de Nobelprijs voor Literatuur krijgen- zich lovend over het schrijverschap van Dos Passos uitgelaten: zijn roman Manhattan Transfer *uit 1925 overtrof volgens Lewis* in elk opzicht *het werk van Gertrude Stein, van Marcel Proust, van James Joyce...*

Overdreven loftuitingen? Uiteindelijk wel, het hele oeuvre van Dos Passos thans overziende, denk ik. Ook al blijft zijn waardevolle werk, vooral het genoemde *Manhattan Transfer* èn zijn trilogie *U.S.A.* natuurlijk waardevol.
Helemaal vergeten is Dos Passos dan ook intussen niet. In de Verenigde Staten verschijnen, vooral sinds het begin van de jaren zeventig, met enige regelmaat, studies over zijn leven en werk. En: nog in 1985 verscheen bij de Arbeiderspers een Nederlandse vertaling van *Manhattan Transfer !*
Dat het werk van Dos Passos op zijn minst literair-historisch van groot belang is, staat buiten kijf. Zo was het -vóór alles- Dos Passos' dóór-en-dóór Amerikaanse romantechniek die in de trilogie *U.S.A. -The 42nd Parallel* (-1930), *Nineteen Nineteen* (1932) en *The big money* (1936) -een hoogtepunt bereikte waar iemand als de schrijver (èn de toenmalige 'amerikanofiel') Sartre zo van onder de indruk was. Zelfs in de vertaling van Simone de Beauvoir -Sartre las geen Engels!- loofde hij Dos Passos' 'Amerikaanse tendensen': "de typische Amerikaan... immigranten in de Amerikaanse smeltkroes... behaviorisme... de mens van buitenaf gezien... journalistiek... het belang van de kranten... de reportage-roman... preciese beschrijvingen, tot vervelens toe, van wat er algemeen is in een individu... absolute objectiviteit... oordeelt nooit... de impressie van een menigte en juist daardoor van de wereld... zijn sterkste staaltje: de oorlogsverklaring vanuit het gezichtspunt van Eleanor (*Roosevelt*, CB)... de wereld als een serie gezichtspunten... het individu gaat op in de massa... laten voelen hoe nietig de mens is temidden van de andere mensen..."
Ook qua thematiek zijn er overeenkomsten aan te wijzen tussen *U.S.A.* en het literaire werk van Sartre: "Net onder de oppervlakte voelt de lezer bij Dos Passos dezelfde *walging* die Sartre in *La Nausée* (1938, CB) formuleerde", schreef Schoots in een van de weinige Nederlandse artikelen over Dos Passos. Hun 'boodschap' was dezelfde: "Alles wat bestaat wordt zonder reden geboren, rekt zijn bestaan uit zwakheid en sterft bij toeval", schreef *Dos Passos...*

Ooit was Dos Passos ook de held van radicaal links in Amerika -om de vergelijking met Sartre verder door te trekken. Dos Passos speelde, met onder andere *Dorothy Parker*, een vooraanstaande rol in het *Sacco-Vanzetti Defense Committee*. Hij sympathiseerde met de *Wobblies*, de syndikalisten en anti-militaristen van de *International Workers of the World*. Hij werkte, met onder andere Hemingway, aan *Spaanse Aarde*, de beroemde film van *Joris Ivens* over de Spaanse Burgeroorlog. De 'linkse roem' die Dos Passos ooit genoot moge blijken uit een citaat uit een brief die

Hemingway in 1931 vanuit Madrid aan zijn vriend Dos schreef: "Ze denken allemaal dat ik de boel verneuk als ik beweer dat ik een vriend van je ben..."

SPANJE

John Dos Passos (1896 - 1970) was wat je met recht een geboren reiziger kunt noemen. Hij kwam ter wereld in een hotel in Chicago. De eerste tien jaar van zijn leven zou hij, met zijn moeder, door Europa zwerven. Toch zou hij op Harvard verzeild raken: hij studeerde er in 1916 af. Hij besloot te gaan reizen... Andermaal kwam hij in Europa: hij leerde vooral Spanje goed kennen maar bezocht ook tweemaal de Sowjet-Unie. Ook trok hij door het Midden-Oosten en Latijns-Amerika. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij hospik en ambulance-chauffeur aan het front in Verdun. Inmiddels was hij ook begonnen met schrijven. Zijn eerste boeken, *One man's initiation* (1920) en *Three soldiers* (1921) die hij gepubliceerd wist te krijgen getuigen van een even voorzichtig als oprecht anti-militarisme. *Rosinante to the road again* (1922) geeft blijk van zijn grote liefde voor het Spaanse dorpsleven. Anno 1989 kun je, met het Europa van 1992 voor de deur, slechts wijzen op de rampspoed die hij zeventig jaar vóór dit magische 'Europese' jaartal al voorzag:

"*The problem of our day is whether Spaniards evolving locally, anarchically, without centralization in anything but repression, will work out a new way for themselves, or whether they will be drawn into the festering tumult of Europe where the system that is dying is only strong enough to kill in its death-throes all new growth in which there was hope for the future*".

Inmiddels kan het nauwelijks anders meer gaan. De door Dos Passos bewonderde Spaanse 'individualistische' dorpscultuur, "anarchistic in its opposition to distant laws, firm in its basic loyalities" is gedoemd definitief te verdwijnen! Van het anarchisme elders verwachtte Dos Passos weinig. Ook in *Manhattan Transfer* figureren een tweetal anarchisten: *Congo* en *Marco*. Zij overstijgen het karikaturale echter niet of nauwelijks, terwijl 'de held' van het boek, *Jimmy Herf*, slechts een patheticus blijkt...

Van Spanje verwachtte Dos Passos desondanks, tegen beter weten in wellicht, nog veel. In New York trachtte hij een persdienst op te zetten die de zaak van het anti-Franco-Spanje zou moeten dienen, een poging die door allerlei omstandigheden jammerlijk faalde.

Het idee rees om dan maar te proberen, met hetzelfde doel, een documentaire film te maken. Dankzij Dos Passos' inspanningen kwam er inderdaad een soort stichting met dit doel tot stand: onder andere Ernest Hemingway en Lilian Hellman zegden hun artistieke medewerking toe, Margaret De Silver leverde de benodigde substantiële financiële bijdrage. Kortom, de film kon gemaakt gaan worden. Een regisseur en een cameraman werden gecontracteerd: ene Joris Ivens, in New York in verband met een klusje voor de Rockefeller Foundation en ene John Ferno werden ingehuurd.

"Both men happened to be communists", merkt Dos Passos' biograaf *Townshend Ludington* zuinigjes over het duo op. Maar, inderdaad, de ruzie liet niet lang op zich wachten: de scenarioschrijvers, Dos Passos en Hemingway, waren het al gauw oneens... Dos Passos wilde vooral de dilemma's waarvoor het Spaanse volk zich in de burgeroorlog geplaatst zag in de film tot hun recht laten komen, Hemingway wilde vooral de oorlog in alle hevigheid laten zien. Dos Passos verloor: Hemingway zou het scenario schrijven, Dos Passos werd zijn assistent. En alsnog ging het echt mis. Tij-

dens hun verblijf in Spanje bleek een goede vriend van Dos Passos, José Robles, ineens spoorloos verdwenen. Robles had onder meer getolkt voor Gorjev, een van de in Spanje opererende hoge Sovjet-militairen. Dos Passos had redenen om een stalinistische executie van zijn vriend te vermoeden -hij zou er in 1939 in de *New Republic* over schrijven. 'Gezeur' vond Hemingway toen echter al, en vooral Ivens ontpopte zich als de stalinist die voor alles Zijn Film wilde maken. Dos Passos pakte zijn koffers en vertrok. 'Laf' vonden Hemingway en Ivens...

RECHTS

Dit vertrek zou voor Dos Passos uiteindelijk ook een afstand nemen van radicaal links betekenen. Terug in Amerika bleef hij weliswaar het lot van de Spaanse republiek volgen, maar zou hij ook aan zijn boek *The ground we stand on* beginnen: hij ging op zoek naar het waardevolle in de 'American roots' en stuitte op het door Thomas Jefferson bepleite idee van het democratisch zelfbestuur... In 1943 werden Dos Passos' linkse sympathieën andermaal op de proef gesteld: zijn vriend Carlo Tresca, een trotskist, werd in de straten van New York door agenten van Stalin doodgeschoten.

Dos Passos raakt verbitterd. Hij was anarchist kwa mentaliteit. Resultaten verwachtte hij desondanks toch van het Sovjet-communisme, een verwachting die hij in 1943 definitief liet varen. Zelfs in die mate dat hij in de jaren vijftig het beruchte McCarthyisme -die jacht op '*de roden*' sprak hem wel aan!- zou omarmen. Later zou hij toch weer afstand nemen van die 'afschuwelijke senator uit Wisconsin', om, in 1964, de kandidatuur van de ultrarechtse *Barry Goldwater* te ondersteunen!

Dos Passos was intussen blijven publiceren. Hij schreef onder andere zelfs andermaal een trilogie, *District of Columbia*. Links en rechts waren het er echter over eens dat dit latere werk niet meer het nivo van Manhattan Transfer haalde.

Zijn vriend *Edmund Wilson* zou zo halverwege de jaren zestig schrijven dat Dos Passos 'een progressief' was die er zich voor schaamde daar voor uit te komen. Ik denk dat Wilson daarin gelijk had. Dos Passos was zijn links-zijn blijven associëren met idealen waarvoor hij in zijn vriendenkring weinig begrip vond. Ondanks zijn onmiskenbare anarchistische mentaliteit bleef hij zoeken in de kringen van de Hemingways èn Wilsons, waar hij niet vond wat hij zocht. De aansluiting met het georganiseerde Amerikaanse anarchisme heeft hij nooit gevonden.

Dat lag volgens mij niet aan Dos Passos, wèl aan dat Amerikaanse anarchisme dus.

LITERATUUR

Bij het schrijven van dit -uiteraard véél te korte- artikel heb ik vooral gebruik gemaakt (vgl. mijn titel!) van *David Sanders*' voortreffelijke artikel *The 'anarchism' of John Dos Passos*; in: *South Atlantic Quarterly*, nr. 60 (winter 1961), pp. 41-55.

De beste biografie van Dos Passos is nog altijd *Townshend Ludington's John Dos Passos, A twentieth Century Odyssey* (E.P. Dutton. New York 1980). Ludington verzorgde eerder een uitgave van Dos Passos' brieven e.d.: T. Ludington (ed.), *The Fourteenth Chronicle, Letters and diaries of John Dos Passos* (Gambit, Boston 1973).

De meest recente biografie is die van *Virginia Spencer Carr: Dos Passos, A Life* (Doubleday, New York 1985): zeer leesbaar, maar voegt niet of nauwelijks iets toe aan Ludington.

Van belang voor de 'linkse' Dos Passos blijft *Melvin Landberg's Dos Passos' path to U.S.A., a poli-*

tical biography 1912-1936 (Colorado Ass. Univ. Press 1972). Wat Sartre betreft moet ik hier uiteraard de biografie van Annie Cohen-Solal noemen. Het artikel van *Hans Schoots* dat ik aanhaalde stond in *Vrij Nederland* van 9-11-1985.
Manhattan Transfer en *U.S.A.* zijn, voor zover ik weet, nog steeds in Penguin-edities leverbaar. Wellicht zijn Amerikaanse uitgaven goedkoper. Men informere bij de *American Book Discount*-winkels in *Amsterdam* (Kalverstraat) of *Den Haag* (Spuistraat). Ander werk is bij mijn weten niet leverbaar. In een bundel *Voices against tyranny* die momenteel onder andere in de ramsj bij Van Gennep ligt (*f*7,90) trof ik overigens ook een tekst aan van Dos Passos. Het Amsterdamse *Amerika-Instituut*, aan de Jodenbreestraat 9 (tegenover 't Fort van Sjakoo dus!), heeft veel, zo niet alles van èn over John Dos Passos.

MUSIL, BROCH EN DE ANARCHIE

Wim van Dooren

Robert Musil en Hermann Broch zijn twee fascinerende schrijvers, die in hun werk een uiterst kritische visie geven op de Europese cultuur van de 20ste eeuw; centraal staan de ontwikkelingen in Oostenrijk en Duitsland in de eerste eeuwhelft. In die tijd leefden en werkten ze, maar hun bekendheid hebben ze pas na de tweede wereldoorlog gekregen, en in Nederland is de aandacht pas sinds enkele jaren op hen gericht, nu hun werk successievelijk in vertaling uitkomt. Hun verdediging van de menselijke waardigheid tegenover fanatisme en massahysterie maakt hen extra actueel.

Beide schrijvers stammen uit Oostenrijk, of liever: uit Oostenrijk-Hongarije, zoals dit tot 1918 bestond; Musil werd in 1880 in Klagenfurt geboren en Broch in Wenen in 1886; de oude afstervende cultuur van dit land vormt de achtergrond van hun werk. Hoewel beide vanuit familietraditie voor technische beroepen bestemd waren, ging al snel hun interesse naar filosofie met een steeds sterkere aandrang om zich literair te uiten. Omdat ze bijzonder veel te zeggen hadden, maar tegelijkertijd zeer kritisch op hun vormgeving waren, hebben ze naar verhouding weinig gepubliceerd, maar wel veel verschillende versies van hun romans geschreven. Zo bleef veel onvoltooid. De vaak barre omstandigheden waaronder ze hebben moeten leven tijdens de opkomst van het nazisme* heeft hun ook niet altijd de rust gegund om hun projekten tot een goed einde te brengen. Niettemin behoort dat wat we nu van hen bezitten tot de belangrijkste 20ste eeuwse literatuur.

Robert Musil was aanvankelijk bestemd om beroepsmilitair te worden; de militaire akademie zei hij vaarwel om een ingenieursopleiding te volgen, waarna hij in Berlijn filosofie ging studeren. Hij promoveerde op een dissertatie over de Weense positivistische filosoof Ernst Mach, omdat de onderneming van Mach om de filosofie geheel volgens natuurwetenschappelijk verantwoorde kriteria op te bouwen hem aantrok, maar anderzijds hem in zijn uitwerking teleurstelde. 'De tijden zijn voorbij, waarin het wereldbeeld geheel ontsproot aan het hoofd van de filosoof als een oerprodukt' schreef Musil, maar hij constateerde tegelijk, dat ook Mach in zekere zin aan deze verleiding was bezweken. Toch heeft Machs 'economisch-zuinige' wereldbeeld, waarin slechts met elementen en hun onderlinge afhankelijkheden rekening wordt gehouden, grote invloed op Musil uitgeoefend.

Dit speelt vooral in psychologisch opzicht, waar we volgens Mach (en Musil) eigenschappen waarnemen, die vervolgens door ons tot een karakter of een 'ik' kunnen worden gebundeld, maar zonder dat deze meer zijn dan constructies. 'Er is een wereld van eigenschappen zonder man ontstaan, van belevenissen zonder iemand die ze beleeft'. Hoe willekeurig en quasi-wetenschappelijk we in het construeren te werk gaan, wordt door Musil sarcastisch weergegeven in de persoon van de detective Stader in het toneelstuk *De fantasten* ('Die Schwärmer'). Deze figuur heeft zich na een leven met twaalf ambachten en dertien ongelukken gerealiseerd, dat slechts de wetenschap rust en orde kan verschaffen en heeft daarom een detectiveburo op wetenschappelijke basis gesticht, de firma Stader, Newton & Co. Dit instituut heeft als doel de wetenschappelijke vormgeving van het we-

reldbeeld; de 'detectivika' is de leer van het leven van de superieure wetenschappelijke mens. Er worden samenhangen ontdekt, feiten worden vastgesteld, wetten worden aangenomen en hieruit moet uiteindelijk de statistische en methodische visie op de menselijke toestanden volgen.
Een niet minder mis te verstane parodie op de neopositivistische 'wetenschappelijke' filosofie vinden we in de beschrijving van een van de romanfiguren uit *De man zonder eigenschappen* ('Der Mann ohne Eigenschaften'), en wel Doktor Arnheim. Er wordt verteld, dat diens boeken een zeer geruststellende uitwerking hebben, want daarin wordt gesteld, dat het ware steeds het eenvoudige is en dat alles wat men niet begrijpt slechts een uitwas betekent van onvruchtbare verstandskrachten. Zo worden inderdaad alle problemen van schoonheid, gerechtigheid, liefde, geloof, kortom alle problemen van humaniteit verbannen. De hoofdpersoon uit de roman, Ulrich, heeft op deze wijze aanvankelijk ook de wetenschap bedreven, als een manier om het record met een centimeter of een kilo te verbeteren. Dit soort wetenschappers komen we ook in een salon tegen, waar niemand met hen over hun vak kan spreken omdat ze alleen zelf van alle nieuwtjes op de hoogte zijn terwijl de anderen nog nauwelijks van het bestaan van deze specialiteit gehoord hebben. Als Musil tegenover de geleerden die 'waarheid willen' de schrijvers plaatst die 'hun subjectiviteit laten gaan', dan laat hij Ulrich wensen iets daartussen te zijn, maar helaas lijkt dit onhaalbaar zonder in volledige scepsis en distantie te vervallen.
Hier ligt meteen heel duidelijk het probleem van Musil voor ons: als het filosofisch en wetenschappelijk instrumentarium kan dienen om willekeurig welk standpunt te legitimeren, hoe heeft het dan nog waarde om er de humaniteit mee te verdedigen? Als elk wereldbeeld een constructie is, hoe kunnen we dan nog ergens van overtuigd zijn? Dit kan, en wel juist daar, waar we alle opgelegde normen en idealen in hun opgelegdheid doorzien en niet proberen er even dogmatische en filosofisch 'gelegitimeerde' voor in de plaats te stellen.

ÜBERMENSCH

Op dit punt blijkt de grote invloed, die Nietzsche op Musil heeft gehad. Enerzijds betreft dit de scherpe kritiek op alle dogmatische en gefixeerde opvattingen aangaande waarheid en moraal; anderzijds de visie op de scheppende, nonconformistische mens, het totale genie. Als voor Nietzsche alle waarden zijn ont-waard, dan biedt hij ook een uitzicht op een nieuwe moraal van de zichzelf overwinnende Übermensch. Bij Musil vinden we naast de al genoemde kritiek op al het overgeleverde ook het ideaalbeeld van de totale mens. Soms maakt hij er nog wel een parodie van, bijvoorbeeld waar hij een Diotima van de 'ongebroken vrouw' laat dromen, maar serieus en onmiskenbaar vinden we zijn ideaal in aantekeningen bij 'De Fantasten'.
Hij stelde daar een tabel op, waarin hij de twee mensentypen, de creatieve en de niet-creatieve, met elkaar confronteert als een soort leidraad voor zijn personages. 'Creatief' houdt o.a. in: onbepaald, transwaar, onmaatschappelijk, werkelijkheidsverachtend, anti-illusies; 'noncreatief' impliceert o.a.: bepaald, waar, maatschappelijk, werkelijk, gevoelig voor illusies. Op een andere manier geformuleerd komen we dezelfde tegenstelling tegen, wanneer Musil tegenover de 'werkelijkheidszin' een 'mogelijkheidszin' plaatst. Deze laatste karakteristiek geldt voor het genie. Musil kon het ook hier trouwens niet laten om naast de serieuze weergave van het ge-

nie zijn sarcasme bot te vieren. Eerst schrijft hij: 'slechts het geniale is te verdragen, en de doorsneemensen moeten worden geprest om het voort te brengen of zijn gang te laten gaan' maar dan laat hij in een gesprek met generaal Stumm von Bordwehr de militaire betekenis van 'genie' zien om vervolgens te constateren, dat de twee betekenissen in de praktijk vaak dooreen lopen en worden verward.

De bedoeling van de gehele roman *De man zonder eigenschappen* is om iemand die zich van zijn gefixeerdheden en vaste patronen en eigenschappen heeft losgemaakt tegenover alle andere romanfiguren te plaatsen die er wel aan vast zitten. Daarvoor is een heel interessant procédé gekozen om al die andere personen op te bouwen uit bestaande mensen en hun uitspraken niets andere te laten zijn dan hun citaten; zo zouden ze eigenlijk niets anders zijn dan citatenconstructies. In een fraaie scène wordt de hoofdpersoon ook een keer geconfronteerd met de noodzaak om zich in de bestaande maatschappij aan de vaste patronen daarvan te onderwerpen, als hij abusievelijk gearresteerd wordt en zijn signalement op het politiebureau wordt vastgesteld. Er blijken maar een beperkt aantal omschrijvingen te bestaan en onder het hoofd 'bijzondere kenmerken' komt te staan: 'geen'. In feite geldt hier het zelfde als voor het vertellen van een verhaal: alles moet in een juiste volgorde zijn vaste plaats hebben: de wet van het leven ('waar men overbelast en van eenvoud dromend naar verlangt') is geen andere dan die van de vertel-orde, die daarin bestaat, dat men kan zeggen: 'toen dat was gebeurd, deed zich dit voor'.

De verteltrant, die Musil wil toepassen, is daarentegen een geheel andere. Hij stelt immers, dat de orde niet zo vast is als deze zich voordoet en dat niets zeker is en alles aan voortdurende verandering onderhevig. 'Het heden is niets anders dan een hypothese waar men nog niet van losgekomen is'. Maar in plaats van dit woord 'hypothese' laat Musil zijn hoofdpersoon Ulrich liever het woord 'essay' gebruiken, omdat een essay iets van alle kanten bekijkt zonder het echt te vatten; met de uitdrukking van Nietzsche zou men van 'perspectivisme' kunnen spreken. Dit streven naar het totale biedt tegelijk zoveel onzekers, dat Musil met voorliefde de uitspraak van Cromwell citeert: 'een man komt nooit verder dan wanneer hij niet weet waar hij heen gaat'. Musil heeft over zijn eigen schrijven ook verzucht, dat hij teveel ineens wilde en zelden wist hij wat hij wilde; het verklaart ook zijn voortdurende behoefte tot verandering en verbetering van het geschrevene; hij had niet zozeer problemen om iets op te schrijven, maar om het te laten staan.

OVEREENKOMST

Bij alle verschillen ligt hier een treffende overeenkomst met het werk van Broch. Ook deze had voortdurend nieuwe plannen, schreef steeds nieuwe versies en voldeed zo eveneens aan de typering, eens door Thomas Mann aan schrijvers gegeven: 'een schrijver is iemand aan wie het moeilijk valt om te schrijven'.

Hermann Broch was, zoals zijn biograaf Lützeler schrijft, een in de literatuur verdwaald filosoof. Aanvankelijk was hij trouwens op geen van deze gebieden werkzaam, omdat hij tot textielingenieur opgeleid werd en twintig jaar (1907-1927) als directeur het familiebedrijf, onder meer een textielfabriek, leidde. Hoewel zijn interesses zich steeds meer in andere richting ontwikkelden en hij al vanaf 1925 in Wenen filosofie ging studeren, slaagde hij er pas in 1927 in om de fabriek te verkopen. Sindsdien wijdde hij zich aan zijn levenswerk en concipieerde hij een aantal romans,

waarin hij een synthese van filosofie en literatuur trachtte te realiseren. Hij beschreef en analyseerde het verval van waarden en verdedigde humaniteit tegen de opkomende barbarij. Zelf werd hij van die barbarij ook het slachtoffer, toen hij bij Hitlers bezetting van Oostenrijk in 1938 onmiddellijk werd gearresteerd. Gelukkig kwam hij nog vrij snel vrij en kon hij na veel moeite en met behulp van buitenlandse vrienden een visum voor Engeland en vervolgens voor de Verenigde Staten verwerven, waar hij sinds 1938 tot zijn dood in 1951 bleef wonen.

Hij hield zich op allerlei manieren, in theorie en in literaire vormgeving, bezig met het probleem van de massahysterie; er is één roman die in verschillende versies bestaat en niet in een definitieve versie door hem zelf is gepubliceerd, die zeer treffend beschrijft hoe een demagoog geleidelijk vat krijgt op de mensen. Deze roman speelt in een bergdorp en wordt wel aangeduid als de 'bergroman'; andere titels zijn *Der Versucher*, *Demeter* of *Die Verzauberung*. Onder de laatste titel is het nu in het verzameld werk opgenomen.

Broch wilde een 'polyhistorische roman' schrijven, dat wil zeggen, hij wilde een totale visie geven vanuit vele (*poly*) gezichtshoeken, in verhalen en ook in theoretische analyses, zoals Musil dit deed in zijn essay-vorm. De literatuur is voor Broch de erfgenaam van de filosofie geworden, omdat de filosofie zich heeft versplinterd in deelgebieden en zo niet meer in staat is om een visie op de cultuur te geven. De moderne filosofie, zoals Broch die leerde kennen in de vorm van het neopositivisme in Wenen, heeft de eis van wetenschappelijkheid serieus genomen, maar daarmee zich zelf verarmd. 'De mathematisering van de filosofie heeft het enorme gebied van het mystiek-ethische uit zijn problematiek uitgeschakeld', maar het irrationele is daarmee niet verdwenen, alleen buiten het bereik van de rationele analyse gebracht. Nu moet daarom de literatuur de plaats van de filosofie innemen en voor de menselijke waarden opkomen en het intuïtieve weten trachten te rationaliseren. Als groot voorbeeld ziet Broch de Griekse filosoof Plato, die zijn eigen grenzen overschreed en filosofie tot literatuur, tot dichtkunst omvormde.

Wie slechts weet wat hij weet, kan het niet uitspreken;
Pas als weten boven zichzelf uit reikt, wordt het tot woord.
Pas in het onuitspreekbare wordt taal geboren.

Het is niet zozeer tegen een te veel, maar eerder tegen een te weinig gebruik maken van de rede, dat Broch zich verzet; wie het terrein van de rede inperkt, is gemakkelijk een prooi van zijn emoties en laat zich door de eerste de beste manipulator meeslepen.

MASSA-HYSTERIE

Deze situatie wordt, zoals gezegd, treffend beschreven in de 'bergroman'. De verteller van het verhaal, de ik-figuur, is een huisarts, die zich na jaren ziekenhuispraktijk in een grote stad, in een bergdorp heeft gevestigd. Hij wil er weer leren zijn intuïtie vorm te geven, 'das Gestaltlose wieder zur Gestalt zu bringen'. In het dorp leeft 'moeder Gisson', moeder en grootmoeder van vele dorpelingen, die het toonbeeld is van intuïtieve natuurverbondenheid. Als er een nieuweling van buiten komt, Marius Ratti, die zich als een leidersfiguur gedraagt en alle moderne verworvenheden aanvalt, raakt langzaamaan het hele dorp in zijn ban. Hij weet de mensen zo op te zwepen, dat ze erin meegaan dat een zuivere vrouw moet worden geofferd als boetedoening; er wordt een rituele moord gepleegd op de kleindoch-

ter van moeder Gisson, waarbij zelfs de arts als verlamd werkeloos toeziet. In de massahysterie is humaniteit weerloos.
De bergroman is te lezen als een verzinnebeelding van de opkomst van Hitler en het nazisme; in de romantrilogie *De slaapwandelaars* ('Die Schlafwandler') wordt een meer direct tijdsbeeld gegeven in drie episoden: 1888, 1903 en 1918.
Drie hoofdfiguren worden achtereenvolgens geschilderd: de romantische officier Pasenow, de anarchistische boekhouder en journalist Esch en de 'waardevrije' zakenman Huguenau; in het laatste deel komen deze drie generatievertegenwoordigers samen, aan het einde van de eerste wereldoorlog in een dorp aan de Moezel. Pasenow is stadscommandant, Esch is redacteur van de plaatselijke krant en Huguenau is er uit het leger gedeserteerd. Alles gaat onder behalve de a- en dus immorele Huguenau in wie Broch de moderne zakelijkheid belichaamd ziet; elke tijd heeft zijn stijl, onze tijd kent alleen nog stijlloosheid; de waarden zijn vervallen. In al zijn pessimisme heeft Broch toch zijn hoop gevestigd op het blijvende waardescheppende menselijke subject, dat weer tot gelding kan en moet komen.
In tegenstelling tot de ironisch-afstandelijke en wantrouwend-kritische Musil heeft Broch zich voortdurend politiek geëngageerd; al in 1918 was hij een voorstander van de Radenrepubliek met zeggenschap van de werknemers, zij het niet naar Sovjet-Russisch model. Ook bleef het bij theoretische verhandelingen. Toen in 1937 het fascisme steeds dreigender werd, schreef hij een manifest aan de Volkenbond, waarin hij zijn ideeën voor een wereldstaat in democratische zin uiteenzette; ook in 1940 in de Verenigde Staten werkte hij mee aan een 'Declaration of World Democracy', opgesteld door een groep vooraanstaande emigranten.

KEUZES
Na de tweede wereldoorlog was hij op verschillende tijden en plaatsen in touw voor het vastleggen en garanderen van mensenrechten in het kader van wat hij noemde een 'totale democratie'. Zijn sterkste punt daarbij is steeds het ontmaskeren en bestrijden van de leidersfiguren, die als demagoog en volksmenner optreden. Deze manipulators laten zich altijd kennen door hun opwekken en aanwakkeren van agressie; zij wijzen de zondebokken aan en mobiliseren tegen 'de vijand'. Broch stelt daar de werkelijke leiders tegenover, die bewustmakings-processen op gang zetten. Hier is misschien wel het woord 'leiden' misplaatst, want het gaat om stimulerende figuren, zoals Broch zelf, die de macht aan de kaak stellen en de mensen tot intuïtief-rationele keuzes brengen. Middels zijn literatuur wilde Broch immers zijn lezers inzicht geven in hun situatie in de moderne wereld en bewustmaken van de zuivere menselijke waarden.
Ondanks alle waardenverval, dat hij evenals Musil signaleerde, zag Broch houvast in een permanente basis, waar Musil met het oog op de creatieve humaniteit elke fixatie afwees. Zonder dat ze zichzelf zo genoemd hebben, kunnen we hier twee typen anarchist signaleren: enerzijds de anarchist, die zich op onvervreemdbare menselijkheid en menselijke solidariteit beroept en alles bestrijdt wat daar tegenin gaat; anderzijds de kritische anarchist, die zich geheel vrij en open wil opstellen, maar zich evenzeer tegen alle onmenselijkheid en mensonwaardigheid verzet. Gemeenschappelijk is de afkeer van elk fanatisme, dat als bron van barbarij en aantasting van humaniteit wordt beschouwd.

In feite leven we nu, naar de visie van Musil en Broch, in een toestand van waardevrije anarchie; ieder zorgt voor

zich en weet zijn eigenbelang aardig te legitimeren. Voor de humane, machtsvrije en dus anarchistische waarden doet Broch een beroep op de intuïtieve ondergrond van het menselijke en ziet Musil uit naar de waardescheppende krachten. Hoe diep en ver ook, het blijft een eis om zich voor de humaniteit in te zetten in een zo helder mogelijk redelijk inzicht; ik denk, dat dit de boodschap van Musil en Broch beiden is.

* *Beiden stierven, na hun vlucht uit Oostenrijk in 1938, in ballingschap: Musil in 1942 in Zwitserland, Broch in 1951 in de Verenigde Staten.*

LITERATUUR

Robert Musil
(1880-1942)

Die Schwärmer, 1921. Opvoering 1929. Ned. vert. De Fantasieën (H.W. Bakx). Opvoering 1983.
Der Mann ohne Eigenschaften, I 1931, II 1933. Uit nalatenschap, posthuum gepubliceerd in 1952. 'Compleet' in 1978. Ned. vertaling verschijnt nu bij Meulenhoff (I. Lesener).

Over Musil: W. Berghahn, Robert Musil. Rowohlt 1963.

Hermann Broch
(1886-1951)

Die Schlafwandler, 1931-1932. Dl. 1 *Pasenew oder die Romantik*, dl. 2 *Esch oder die Anarchie*, dl. 3 *Huguenau oder die Sachlichkeit.* Ned. vert. verschenen bij Ambo (van resp. P. Beers, J. Walvis en P. Meeuse).
Die Verzauberung, 1936 begonnen. Posthuum als *Der Versucher*, 1953 gepubliceerd, later (1976) als *Die Verzauberung*. Niet vertaald.
Der Tod des Vergil, begonnen 1937, publicatie in 1945. Ned. vert. door uitgeverij Van Gennep aangekondigd (A. Brassinga).

Over Broch: P. M. Lützeler, Hermann Broch. Suhrkamp 1986.

HET WERK VAN FRIEDRICH DÜRRENMATT: EEN COCKTAIL VAN SLAPSTICK EN ERNST

Simon Radius

Het maatschappijkritisch engagement van de jaren zestig met zijn internationale protestbewegingen van studenten en scholieren, de anti-autoritaire bewegingen op het gebied van onderwijs, opvoeding, alternatieve leefgemeenschappen en woonvormen, de anti-psychiatrische beweging in de gezondheidszorg enz. is voor de huidige generatie van jongvolwassenen verleden tijd. Toch zal die twintigste eeuw de geschiedenis ingaan als de eeuw van de fundamentele maatschappijanayse. In dit artikel zal ik mij tot een klein onderdeel ervan beperken: de bijdrage van de absurdistische literatuur.

Het absurdisme zelf is overigens niet van deze tijd. Ons tot het westen bepalend zijn daar onder andere Aristophanes, Rabelais, Erasmus, Shakespeare. Het opmerkelijke van onze tijd is de ongekende omvang en hoogte van de absurdistische literatuur: E. Albee, S. Beckett, H. Pinter, A. Artaud, J. Genet, F. Arrabal, G. Grass, V. Havel, E. Ionesco, S. Mrozek, S. Dali, Dario Fe, de jonge Brecht. Ieder met een eigen taal, sommigen èn schrijver èn schilder. Samen één grote lavastroom, waaruit voortdurend wat omhoog blubbert in steeds andere vormen, en ogenschijnlijk los van elkaar. Daarbij ook twee Zwitsers, Max Frisch (*Biedermann en de Brandstichter*) en Friedrich Dürrenmatt. Ik bepaal me uitsluitend tot FD's visie op onze wereld als labyrint met zijn paden van sardonische slapstick, horror en gruwelsex. En vooral satire. Veel wordt niet besproken (o.a. *Achterloo*, met zijn twaalf pausen vanwege de bijbelinterpretatie en de drie Marxen, één voor het oosten, één voor het westen één voor de derde wereld). Hij houdt niet van biografieën en ik bepaal mij dus maar tot zijn geboortedatum: 5 januari 1921 in Konolfingen nabij Bern.

DER MITMACHER
Mei 1959 loopt FD door Manhattan New York: het stratenpatroon, de bebouwing, de types, de hoeren, de gangsters, de politie. In 1961 zet hij zijn fictie op schrift, maar het blijft een fragment, *J.G. Smith en dr. Leibnitz*, die met chemische middelen lijken laten verdwijnen. De omwerking in 1976 in Smithy bevalt hem niet. In 1971 -twaalf jaar na Manhattan- wordt het *Der Mitmacher*. Als vertaling is *De Aanpasser* niet zo geschikt. *De meedoener* is beter, maar is een nieuwvorming. De 'sfeer' van 1959 is echter behouden: *Nausée* van Sartre en Camus' *Sisyphus* en *De Pest* waren volop in beeld.
De uitzichtloosheid en absurditeit van het wereldgebeuren in en na de tweede wereldoorlog en het Gericht van de 'Endlösung'. Niets absurder en verbijsterender dan een Gericht dat alleen in de hoofden van waanzinnigen en hun mitmacher bestaat. Was het maar in die hoofden gebleven, verzucht FD. Ieder mens is zijn eigen wetgever, is met zijn geweten helemaal alleen, net zo alleen als de minotaurus. In *Der Mitmacher* heeft Smith een bedrijf vijf meter onder de grond, alleen door een ingewijde te bereiken met een lift. Zijn assistent is Doc, een aan lager wal geraakte biochemicus, uitvinder van de necrodialysator die lijken vernietigt zonder dat er iets overblijft. Zijn baas heeft twaalf gorilla's in dienst, vermomd als lijfwachten. Smith is privé-ondernemer van een moord-op-bestelling bedrijf. De gorilla's zijn beroepskillers. Elke dag borrelt

het oplosapparaat. Doc is verliefd op Ann, maar ze is de minnares van Smith en dat loopt voor haar dus niet goed af. De zoon van Doc, miljardair, wil elk jaar de USA-president laten vermoorden tegen tien miljoen dollar per stuk. Alleen als elk jaar de president wordt omgebracht wordt de orde in dat land verstoord. En omdat die orde in feite wanorde is, óók volgens de anarchisten, is het goed om dat te doen. En bovendien zijn de menselijke betrekkingen in onze eeuw dusdanig ingeschrompeld, dat het op een of meer doden niet aankomt. Allerlei kooplieden willen Smith's bedrijf opkopen. De officier van justitie wil, na een aanklacht van de kooplieden, niet ingrijpen maar eist 30 procent van de winst, de burgemeester 15 procent en de gouverneur 30 procent.

De moordondernemingen en de lijkenvernietigingsfirma's schieten als paddestoelen uit de grond. Daar kan alleen een Held een eind aan maken. Dat zal Cop, de politiechef, wel even regelen. Hij is zich niet bewust dat hij aan een onzinnige onderneming begint. Hij roept de ene na de andere staatsdienaar op, maar niemand voelt er iets voor om in te grijpen. Inmiddels gaat de winst voor 100 procent naar de staat, die het werk van de bedrijven gedoogt. Cop raakt in verwarring: wie een misdaad opheldert wordt vernietigd, is zijn conclusie en onder de kreet 'Wie sterft doet niet mee' maakt hij een eind aan zijn leven.

Zo schept FD naast de tragische held (Sophocles) en de komische held (Molière) zijn ironische held. De ironie wordt nog extra aangezet doordat hij juist een politiechef als held koos.

Van 1971-1976 heeft FD zich met deze probleemstelling, die alles op zijn kop schijnt te stellen, beziggehouden. Bij de eerste opvoering in Zürich viel het stuk, niemand begreep er iets van. In Warschau, Athene en Genua waren de reacties positiever. Daarna schrijft hij een verdedigingsrede à la Socrates: 300 bladzijden tekst, waarvan 70 voor het toneelstuk zelf. Hij maakt daarin de faustische achtergrond duidelijk: Doc (de personificatie van de falende wetenschap en wetenschappers), die van de staatsmacht (Mefistofeles), en die van de falende goedwillenden (Don Quichot). Bij dit alles werkt hij ook nog de controverse met Bertolt Brecht (die hij hoogschatte in zijn eerste periode) uit over diens vooruitgangsgeloof en de belangrijke funktie van het theater daarbij. Tevens drijft hij het dilemma van het anarchisme in het algemeen op de spits: de echte anarchist is géén Mitmacher. Maar deze keus is er niet, want niemand kan *niet* meedoen. Wel ligt onder de tekst verborgen dat de verzetsheld, die zich keert tegen een onderdrukkende maatschappelijke ordening, de antipode is van de Mitmacher.

Waarom FD de ironische held invoert hangt samen met zijn bewondering voor Søren Kierkegaard en diens filosofie van de ironie, die de twijfel aan alle zekerheden van het denken voedt. Bij Kierkegaard overigens in dienst van een bewogen geloof. Bij Dürrenmatt -door Karl Barth's dogmatiek atheïst geworden, zoals hij zegt (Kierkegaard komt ook in diens *Kirchliche Dogmatik* niet voor!)- wordt dit begrip geseculariseerd: alle zekerheden staan ter discussie, niets staat vast, ook de kringloop van leven en dood niet. Weer terug naar Socrates: alles wat ik weet is, dat ik niets weet. We kunnen er, om de ironie compleet te maken, eventueel aan toevoegen: en ook dat weet ik niet zeker.

In zijn tot nu toe laatste roman *Der Auftrag* laat hij zien, dat wij steeds weer aan die ironische wortel van ons bestaan voorbij gaan: we letten op elkaar, we delen elkaar in. We worden gadegeslagen door een 'gadeslager', die weer door een ander wordt gadegeslagen. We rus-

ten niet voor we iemand ideologisch hebben ingedeeld. We zijn niet in staat om anti-ideologisch c.q. niet-ideologisch te leven. Het anti-ideologische merkteken is de kern van 'het' anarchisme en de enige echte anarchist die daar ernst mee gemaakt heeft was Diogenes in zijn ton, het prototype van de ironische held.

DE MINOTAURUS

De (legendarische) koning Minos van Kreta kreeg van Poseidon een stier, maar die moest hij wel offeren. Dat deed Minos echter niet en Poseidon wreekte zich door Pasiphaë -Minos' vrouw- bezeten te maken van die stier. De (mythische) technicus Daedalus bouwde voor Pasiphaë een houten koe, waar zij inkroop. Blijkbaar was het een van de eerste naturalistische kunstwerken, zegt FD. De stier liep prompt in de val en besteeg het bouwsel. Koe is koe, aldus FD, maar de dekking was wel heel gecompliceerd. Daarna komt de Minotaurus ter wereld, een wezen met een mensenlijf en een stierekop. Minos wil het dier niet doden. Het is tenslotte een stiefzoon van hem en hij roept de hulp in van Daedalus, die een groot labyrint bouwt, waar de stier niet meer uit kan ontsnappen. Wel moet hij nu gevoederd worden en daar kan Athene mooi voor zorgen, schatplichtig als het is aan Kreta, door op gezette tijden zeven jongelingen en zeven jonge vrouwen (geen discriminatie dus) als offer te leveren.
Wanneer de Attische held Theseus zich vrijwillig als een van de offers meldt, zorgt Daedalus ervoor dat Ariadne, dochter van Minos en minnares van Theseus, een draad meekrijgt waardoor hij de weg terug uit het labyrint kan vinden als hij de Minotaurus met zijn betoverd zwaard gedood heeft. Als dat allemaal gelukt is gaat Theseus terug naar Athene. Ariadne wil mee, maar Theseus laat haar onderweg op Naxos achter.
Enerzijds neemt FD de mythe niet ernstig: Ariadne is jaloers op Minotaurus die zoveel meer aandacht van haar vader krijgt dan zij, terwijl zij voor zeven/-achtste een godin is, en haar halfbroer Minotaurus hooguit voor een kwart god. En: als die stier er niet uit kan en het voedselpakket wèl er in, klopt er iets niet met dat labyrint. Of wil de mythe aangeven, dat de Minotaurus niet de absoluut eenzame is? Maar wat voor bewijs hebben we, dat Theseus de stier gedood heeft, dat Theseus in het labyrint was, of dat Theseus zelf misschien de Minotaurus was?
Anderzijds neemt FD het labyrint hoogst ernstig. Hij ziet de wereld als hèt labyrint, als een oerstructuur, die in de wereld ligt opgesloten als de eigenschappen van elk individu in de moleculen. Minotaurus kon er niet uit, en wij kunnen ook niet uit het labyrint dat wij van onze wereld gemaakt hebben. Niet zomaar, niet zonder draadje kon Theseus eruit raken.
Dolen mensen langzaam voorwaarts (Robert Musil), leven mensen dagelijks langs elkaar heen in elkaars nabijheid (S. Beckett, H. Pinter, E. Albee), helpen middenklassers de brandstichters (M. Frisch), volgens FD zitten we in onze eigen val, we zitten midden in het doolhof en kunnen er niet meer uit. In de Minotaurus-ballade van 1985 zet hij de 'gevangen oerkracht' in een labyrint vol spiegels. Het wezen is nooit alleen, maar ziet steeds alleen zich zelf. Een vrouw die aan hem geofferd wordt is zijn eerste menselijk contact en hij drukt haar, zonder dat hij dat wil, fijn. Dan zet Theseus een stiereschedel op en spiegelt de Minotaurus voor zijn vriend te zijn. Deze vertrouwt zijn moordenaar: Theseus en de Minotaurus zijn één.
Waarom duid ik het labyrint niet psychoanalytisch, vraagt FD zich af. Omdat hij betwijfelt of je met die duik in het on-

bewuste je 'eigenlijke wezen' bereikt. De donkere machinerie van de driften is voor hem vanzelfsprekend. Ik kom eruit door te schrijven, zegt hij. Ieder heeft zijn eigen keuze. Er is een oerdrama, namelijk dat van de confrontatie van een Ik met zijn Omgeving die ieder moet oplossen, vrijwillig en onvrijwillig. Over dat oerdrama gaat de parabel van Minotaurus.

GERECHTSTHEATER

Op tal van plaatsen in zijn oeuvre neemt FD het justitieel apparaat op de korrel. Het grondigst in een van zijn laatste romans *Justiz* (1985). De kantonraad dr. Kohler loopt een restaurant binnen, schiet de hoogleraar Winter dood na hem eerste beleefd gegroet te hebben en gaat 's avonds naar een concert. Hij neemt zijn plaats in, vlak naast de Officier van justitie. Deze heeft eerbied voor de cultuur en kan Kohler dus pas in de pauze laten arresteren. Als hij daartoe over wil gaan, is de muziek inmiddels weer begonnen. Dus maar wachten tot het eind en de zevende van Bruckner duurt heel lang.
Kohler krijgt zijn twintig jaar, is er niet kapot van en raadpleegt de socioloog prof. Knulpe om uit te zoeken wat voor uitwerking zijn moord heeft gehad op de maatschappij. Kennelijk niet veel, want hij geeft daarna Mr. Spät, een jonge advocaat die het nog niet ver gebracht heeft, de opdracht om zijn zaak opnieuw aan de orde te stellen, uitgaande van de stelling dat Kohler niét de moordenaar is geweest. Spät weigert aanvankelijk, want hij had zich voorgenomen met schone handen door het leven te gaan en processen te voeren om mensen te helpen. Een vorstelijk honorarium brengt hem echter tot andere gedachten. Kohler weet goed dat geld corrumpeert. Spät gaat aan het werk: de tocht door het doolhof kan beginnen.
Hij vindt een 'schuldige', maakt listig gebruik van elkaar tegensprekende getuigen, weet allerlei beweringen te ontzenuwen, schudt recht en gerechtigheid goed door elkaar, en weet de vrijspraak van Kohler te bewerkstelligen. De ander draait de bak in en als deze zichzelf doodt, staat zijn schuld voor ieder vast. De jurist Spät zit in de knel. Hij heeft gewonnen, maar wat is recht, wat gerechtigheid? Kennelijk lukt het om met justitiële middelen onrecht te begaan.
Gaat het in de rechtspraak om gerechtigheid of om de juiste toepassing van de rechtsregels, vraagt FD zich kennelijk af. Hier dringt zich een vergelijking op met Multatuli. Bij hem ging het om de strijd tegen het onrecht Max Havelaar aangedaan: om de ontmaskering van het recht als functie van de heersende macht(en). Dürrenmatt legt een ander aspekt bloot: de rechtspraak houdt zich bezig met de juiste c.q. foutloze toepassing van rechtsregels en gerechtigheid bestaat niet. Het recht kan in bepaalde gevallen en onder bepaalde omstandigheden een geheel andere werkelijkheid scheppen en van de 'gerechtigheid' een farce maken.
Het manuscript blijft tot 1957 onvoltooid liggen. FD weet niet meer hoe hij zich het slot gedacht had en schrijft dan als derde deel het zogenaamde 'Nawoord van de uitgever'. Hij voelt zich als King Lear die zijn tekst vergeten is en is ontroostbaar: "Het is afgelopen met het toneel. Er zijn geen nieuwe stukken". Wel is er veel nutteloze wetenschap en veel literatuur met daarin verpakte maatschappijkritiek. Die had iets anarchistisch. Die kwam niet overeen met de werkelijkheid, maar met wat er in het hoofd van de schrijver omging. Hoeveel tijd hebben we nog? En hoe oud voelt zich de aarde? Voelt ze zich vierenhalf miljard jaar oud, of in de bloei van haar leven met nog zeven miljard jaar voor de boeg? Die veilige bodem waarover we rijden, kan die zich ieder ogenblik

openen en ons opslorpen? Wat hebben de mensen met hun tijd gedaan? Veel ontdekt en uitgevonden, veel cultuur en comfort geproduceerd, maar heel ongelijk verdeeld.
Jawel. Maar nog steeds trommelen we ons al gorilla's op de borst om andere horden gorilla's van ons af te houden. Een halve eeuw geen oorlog en grotesk genoeg lopen we nu gevaar om in vrede door onze milieuverpesting vernietigd te worden. Maar... we zìjn vrij, hoe dan ook. Adam hoefde de appel niet te eten. Wij hoeven niet te doden. We zijn vrij om het niet te doen. Maar wie is schuldig? Hij die de opdracht geeft, die de opdracht aanvaardt, die de opdracht weigert, die zwijgt en meedoet? We hèbben de vrijheid om te gehoorzamen dan wel te weigeren. Een kind zegt: ik wil geen soldaat zijn, ik wil niet leren schieten, ik wil geen mensen doodmaken. Een kind gelooft, dat je echt kunt kiezen.

LITERATUUR

Volledig werk (ook afzonderlijk verkrijgbaar): Diogenes Verlag, Zürich. In het Nederlands vertaald o.a. *Twee verhalen* (Pech, Het gebeurde op klaarlichte dag) en *Gerechtstheater* (Justiz), Het Spectrum Utrecht; *De Verdenking*, Goossens Utrecht.

BLADEREN 10

Een mededeling om te beginnen: het *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*, het *IISG* in de wandeling, is verhuisd. M.i.v. 1 mei 1989 is het adres van dit bladerbolwerk: *Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam (tel. 020-6685866)*. 'Relaties' van het instituut ontvingen een adreswijziging met daarop een foto van de nieuw behuizing: een pre-post-modern pand, in het havengebied, zo te zien. Er staat op die foto in ieder geval ook een schip, dat trouwens veel weg heeft van een *zendschip*: wie weet waar dat allemaal nog toe leidt?
De verhuizing van het IISG is een goede aanleiding om in deze rubriek eens stil te staan bij een aantal uitgaven van dit instituut. Allereerst moet dan de *International Review of Social History* genoemd worden. Het wordt geredigeerd op het IISG door een redactie waar tot voor kort ook AS-redacteur *Rudolf de Jong* deel van uitmaakte, en uitgegeven door *Van Gorcum* (Postbus 67, Assen). Het is een drie maal per jaar verschijnend blad voor (vak)historici. D.w.z.: het blad is duur en degelijk. Vaak staan er voortreffelijke artikelen in. Zo werd er in het laatste nummer dat in 1988 verscheen (nr. 1988/3) een tweetal 'unedited' brieven van *Bakoenin* gepubliceerd, door *Jaap Kloosterman* van een inleiding voorzien.
'IISG-boeken' werden tot voor kort onder andere uitgegeven door *Van Gennep*, d.w.z. dié 'IISG-boeken' waarin ook Van Gennep brood zag. Zo ontstond er een serie studies onder redactie van *Mies Campfens, Fritjof Tichelman* en *J.M. Welcker* (die vrijwel alle in dit tijdschrift besproken werden) over de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. Het laatste deel verscheen in 1985: *Op een beteren weg*, een bundel opstellen aangeboden aan dr. J.M. Welcker, waaraan *Rudolf de Jong* een artikel over *De algemene werkstaking na 1903* bijdroeg en waarin *Ronald Spoor* schreef over *De gevangenisbrieven van Alexander Cohen*.
De samenwerking tussen *Van Gennep* en het *IISG* liep spaak: met het aantreden van een nieuwe IISG-directeur, *Eric Fischer*, bleek het wat het IISG betreft ineens ook om geld te gaan. In *augustus 1987* vond hierover een, tamelijk genante, discussie plaats tussen *Fischer* en *Rob van Gennep* in de *Wetenschap en Onderwijs*-bijlage van *NRC-Handelsblad*...
Voor Fischer en de zijnen moet het in ieder geval pijnlijk zijn dat de door IISG-medewerkster *Mies Campfens* vervaardigde *index* op *De Nederlandse archieven van het IISG* die in voor-

noemde serie verscheen, nog altijd door *Van Gennep* gedistribueerd wordt.
Die *index* verscheen in 1984. Sedertdien verschenen daarop in het *Tijdschrift voor Sociale-Geschiedenis*, een vijftal aanvullingen. In de laatste aanvulling (in: *TvSG nr. 1988/4*) stond onder meer vermeld dat de persoonlijke archieven van *Albert de Jong* (0.5 m) en *Anton Constandse* (0.7 m) op de IISG-planken waren bijgezet.
Een flink aantal IISG-boeken verscheen intussen 'in eigen beheer', d.w.z. bij de *Stichting Beheer IISG*. Ik noem hier het boek van *Cor Boet e.a., Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland (IPSO/IISG Amsterdam, 1987, 180 blz. f28,50)*. Je zou wensen dat er een dergelijk handboek ook voor de geschiedschrijving van het *anarchisme in Nederland* zou bestaan... Helaas, er wordt bij mijn weten zelfs niet aan gewerkt...
Uiteraard dient hier wel het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* geroemd te worden, waarvan onlangs het derde deel verscheen. Voor wie deze reeks nog niet kent: deze 'woordenboeken' bieden portretten van mensen die op de een of andere manier voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging van belang zijn geweest. 'Zijn geweest' inderdaad: een belangrijk kriterium voor opname van je portret is dat je als aspirant-geportretteerde dood bent. Ongetwijfeld zijn er ook andere kriteria. Zo is het zonneklaar dat de historicus *Ger Harmsen* -wiens voorkeur eerder bij de marxistische dan de libertaire arbeidersbeweging ligt- een stevige inbreng in de redactie heeft. Toch hebben 'wij anarchisten', althans getalsmatig gezien, m.i. niet echt reden tot klagen. In het derde deel vindt de lezer een schitterend portret van *Piet Kooijman* door *Hans Ramaer* (die momenteel aan een biografie van Kooijman werkt). Eerder -in deel I- schreef *Rudolf de Jong* over zijn vader *Albert de Jong*; *Peter Ebbes* schreef daarin over *Jo de Haas*. In deel II een portret van *Chr. Cornelissen* van de hand van *Arthur Lehning*. Vermeldenswaard zijn ook de bijdragen van *Herman Noordegraaf*: over *Daan van der Zee* (deel II) en *Van den Bergh van Eysinga* en *De Ligt* (deel III).
P.J. Meertens, Mies Campfens, Ger Harmsen e.a. (red.), Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, deel 1 (1986), deel 2 (1987) en deel 3 (1989), IISG Amsterdam, f44,= per deel.
Ook bij de Leidse uitgeverij *Brill* verschijnen IISG-studies. Uiteraard de beroemde *Archives Bakounine*, verzorgd door Arthur Lehning, evenals -meer incidenteel- uitgaven van studies van andere IISG-medewerkers. Zo ontving *Bladeren* onlangs de tweedelige bundel *Internationalism and the labour movement* onder redactie van *Frits van Molthoon* en *Marcel van der Linden*. *Beatrix Bouvier* schreef hierin over *Die Marseillaise in der deutsche Arbeiterbewegung vor 1914*, ene *Knud Knudsen* over *The strike history of the First International* en *Marcel van der Linden* schreef een interpretatie van 'the rise and fall' van die 1e Internationale. *Van der Linden* vervaardigde ook een voortreffelijke bibliografie over het thema van deze bundels (waarin in totaal 28 artikelen te vinden zijn). Deze bundels hebben al met al slechts één groot bezwaar: ze zijn onbetaalbaar: *f*250,= de twee! *Not seperately available* meldde de uitgever mij nog.
Toch zijn dit soort uitgaven belangrijk... Ik heb 'mijn' Openbare Bibliotheek daarom onmiddellijk verzocht deze bundels aan te schaffen: alle beetjes helpen...

Op 1 april 1989 was het 50 jaar geleden dat Franco, helaas niet ten onrechte, vond dat hij de *Spaanse burgeroorlog* gewonnen had. *Het Parool* wijde er, als enige bij mijn weten, een groot artikel (*Parool, 1-4-1989*) aan.
Het Parool: ik noemde deze krant hier eerder vanwege de 'verdwenen' columns van *Bart Tromp*. Ik had het mis: zijn columns verhuisden slechts: van de zaterdag- naar de *woensdag*-editie van dit Mens-erger-je-niet-dagblad.
Wat *Bart Tromp* betreft: bij *De Arbeiderspers* verscheen in 1988 de bundel *Een frisgewassen doedelzak*. De ietwat curieuze titel ontleende Tromp aan het werk van de 'anarcho-liberale' dichter *Lucebert*. Het is een bundel die ik een

ieder kan aanbevelen. Er staat onder andere een schitterend hoofdstuk in over de *RAF: Terrorisme en ideologie*. Fraai is ook het, eerder in *Intermediair* (24-12-1984) verschenen intellectuele portret van de Amerikaanse socioloog *Daniel Bell* getiteld *Modernisme als probleem*. Verder dient uiteraard Tromp's kroniek (1979-1987) over het *Interkerkelijk Vredesberaad (IKV)* vermeld te worden... *Bart Tromp* vs. *Mient-Jan Faber*: de intellectueel vs. de populist. Toch benieuwd of hun uiterst vermakelijke correspondentie ooit gepubliceerd zal worden... (*Arbeiderspers, Amsterdam, 1988, 276 blz. f39,50)*

Er viel de afgelopen tijd meer te herdenken dan het einde van de Spaanse burgeroorlog. De Duitse revolutie van 1918/1919 bijvoorbeeld. 'De bladen' lieten het in het algemeen behoorlijk afweten, eens te meer onderstrepend dat die Duitse revolutie inderdaad een vergeten revolutie is. *Hervormd Nederland* besteedde wèl aandacht aan die Duitse revolutie: *René van Mierlo* schreef onder de kop *De dood van een revolutionair* over de moord op *Kurt Eisner* (*HN 18-2-1989*) nadat hij er eerder (*HN 14-1-1989*) aandacht aan besteedde in *De stuurloze revolutie van Rosa en Karl*. Een uitzondering was ook *Intermediair*: *Bart Vink* schreef hierin een overzichtsartikel onder de kop *De verongelukte revolutie* (*Intermediair 21-10-1988*).
Wat de anarchistische bladen betreft: *Recht voor Allen* besteedde recent -ik denk: *toevallig*!- aandacht aan *Erich Mühsam* en *Gustav Landauer*, twee *schrijvers* die beide bij de Münchener radenrepubliek betrokken waren. *Pszisko Jacobs* schreef voor *Recht voor Allen* een brochure over *Mühsam*: nogal pathetisch van toon, vond ik, en slechts bij vlagen informatief. Veel aardiger was het nummer van *Recht voor Allen* (1988/6) over Landauer: hierin een fragment uit de Landauer-biografie van *Henriëtte Roland Holst* uit 1931.
De brochure kost, excl. port, vijf gulden, het genoemde nr. *f*2,50. Bestellen via Postbus 48, 8430 AA Oosterwolde.
Duitse bladen heb ik recent -op *Trafik* na, waarover zo dadelijk meer- niet gezien. Wel ontving Bladeren twee schitterende boeken van de Westberlijnse uitgever *Dirk Nishen*, die de Duitse revolutie, 'die wunderlichste aller Revolutionen', tot onderwerp hadden: fotoboeken over *München 1918/19* en *Berlin 1918/19*. Beide boeken hebben daarbij *Fotografie und Revolution* als thema, d.w.z. het zijn niet zomaar van die 'plaatjesboeken'. Vooral in het deel over München wordt namelijk nagegaan welke rol de fotografie in het revolutionaire proces speelde. Er bestond er in die jaren namelijk een levendige handel in ansichtkaarten, ook in kaarten met 'revolutionaire taferelen', hetgeen de *beeldvorming* van de revolutie voor tijdgenoten, in de meest letterlijke zin, in sterke mate beïnvloedde. Beide boeken zijn derhalve 'theoretisch' van belang, ook al zijn en blijven 'de plaatjes' schitterend, ontroerend, indrukwekkend, afschuwelijk... Een klein aantal van deze foto's werd afgedrukt in *De Volkskrant: 18-2-1989* (Berlijn) en *4-3-1989* (München).
Fotografie und Revolution, Berlin 1918/19. Dirk Nishen/NGBK, Berlin 1989, 302 blz. 58 DM; *Fotografie und Revolution, München 1918/19*, R. Herz & D. Halfbrodt (samenst.). Dirk Nishen, Berlin 1989, 326 blz. 58 DM.

Aandacht voor *Trafik* nu. Het laatste nummer - een dubbelnummer (nr. 30/31, ca. 140 blz. 14 DM)- is gewijd aan het thema *Der libertäre Esprit in der surrealistischen Revolution*, met: aandacht voor literatuur, ook in de boekbesprekingen. Zéér benieuwd ben ik naar het door *Egon Günther* besproken boek van *Walter Fähnders, Anarchismus und Literatur. Ein vergessenes Kapitel deutscher Literaturgeschichte zwischen 1890 und 1914* (Metzler Verlag, Stuttgart 1987, 261 blz. 48 DM).
Literatuur en anarchisme was ook het thema van een nummer van het Zeeuwse literaire tijdschrift *Ballustrada* (1988-3/4, te bestellen door storting van *f*7,75 op bankrek. nr. 499202864, Amro, Terneuzen). Hierin onder andere veel 'anarchistische poëzie'. Verder essays van *Bert Altena*, *Jan Bervoets* en *Pszisko Jacobs*
Jan Bervoets zal, met *Hans Ramaer*, binnenkort eveneens publiceren in het literaire tijdschrift *Maatstaf* en wel onder meer over de 'anarchis-

tische' poëzie in de jaren zestig.

Tot slot aandacht voor enige *varia*.
Bladeren ontving een nieuwe bundel van *John Zernan, Elements of refusal* (Left Bank Books, Seattle, USA 1988, 262 blz. $8,95; bij Fort van Sjakoo ca. *f*35,=). Uiteraard is Zernan's beroemde essay over 'the revolt against work' opgenomen. Helaas ziet hij nog steeds niet de noodzaak in om in te gaan op de tamelijk principiële kritiek die er op dit artikel kwam (vgl. *De AS* 69, p. 11, nr. 4). Die bundel viel *dus* tegen...
Bij de SUN verscheen onder redaktie van *Kees Broos* een boek met een keuze uit het werk van de (vorig jaar overleden) graficus *Gerd Arnzt, De tijd onder het mes, hout- en linoleumsneden 1920-1970* (Nijmegen 1988, 204 blz. *f*38,50). Het werk van Arnzt mag historisch van groot belang zijn, 'mooi' heb ik het nooit gevonden. Ontleent dit boek dan misschien voor mij zijn waarde aan de autobiografische schetsen van Arnzt, die zo'n twintig bladzijden beslaan? Ook al niet. Die schetsen blijven inderdaad schetsen en zijn derhalve nogal oppervlakkig. *Arnzt* over *Mühsam*: "Hij was erg animerend maar vond weinig aan mijn werk, dat hem stilistisch vreemd was". 1-0 voor Mühsam dus...
In *De Humanist* van maart j.l. stond een portret van *AS*-medewerker *Ferd. v.d. Bruggen* en zijn vrouw Mies. Intussen is hij trouwens langzaam herstellende van een ernstige ziekte. Vanaf deze plaats daarom: van harte beterschap!
Bij *Het Wereldvenster* verscheen *Rondom Joris Ivens, wereldcineast* (Houten 1988, 216 blz. *f*39,50). Hierin onder andere een artikel van *Arthur Lehning, Herinneringen aan een vriendschap*, dat overigens een bewerking van *Toke van Helmond* blijkt van een eerder artikel van Lehning over 'de Vliegende Hollander' Ivens. Het boek is fraai uitgevoerd en rijkelijk geïllustreerd. Terecht natuurlijk, Ivens is er als filmer belangrijk genoeg voor. Alleen... ik mag die man niet. Tenslotte presteerde Ivens het om een halve eeuw of daaromtrent lang volstrekt a-critische politieke films te maken om vervolgens, daarop terugkijkend in zijn laatste produkt, -*Une histoire de vent* (1988)- zichzelf de rol van criticus toe te bedelen... Macht corrumpeert. Roem corrumpeert in het kwadraat.
De ramsj tot slot. Bij *Donner* (Lijnbaan 150, Rotterdam, 010-4132070) trof ik een flinke stapel van *K. Steven Vincent*'s voortreffelijke studie *P.J. Proudhon and the rise of French socialism*. Niet een studie vanuit een strikt anarchistisch standpunt maar daarom niet minder verhelderend! De studie verscheen in 1984 bij de *Oxford University Press* en telt 320 blz. Donner prijsde hem af: van *f*103,25 naar *f*29,50. Dat laatste bedrag klopt in ieder geval... (CB)

BOEKBESPREKINGEN

NEDERLANDS ANARCHISME

In het najaar van 1985 organiseerde de Rijksuniversiteit Utrecht een herdenking van Clara Wichmann (1885-1922), de anarchiste die sinds het eind van de jaren '70 in bredere kring is herontdekt. De lezingen van toen zijn nu in druk verschenen, maar ze zijn geen mosterd na de maaltijd: in deze vorm valt des te meer op hoe veelzijdig Clara Wichmann was en zeker ook wat een boeiende persoonlijkheid ze geweest moet zijn.
Bovendien blijkt nog eens hoe vaak de discussies waarin Clara Wichmann zich mengde, tijdloos zijn en haar opvattingen dus vaak weinig verouderd zijn. Haar ideeën over 'de vrouw' bijvoorbeeld vinden we in een deel van de hedendaagse vrouwenbeweging terug. José Bolten benadrukt in dit verband dat Clara Wichmann *individualisering* opvatte als *differentiatie* en de mate van differentiatie in een samenleving veelzeggend achtte.
Het is aardig om vervolgens het laatste boek van Roel van Duijn ter hand te nemen. *Hoefslag* is een bundel artikelen (oorspronkelijk verschenen in onder andere Trouw, NRC Handelsblad en Onkruid) over groene politiek, zoals hij die voorstaat en ook in De Groenen poogt te realiseren. Het boek bevat een artikel over 'vrouwenbelangen en vrouwenwaarden' dat naadloos aansluit op de opvatting van Clara Wichmann over de unieke aard van 'de vrouw'.
Hoe van Duijn zich niet (meer) het etiket

'anarchist' wil laten opplakken, zie ik in zijn opvattingen niettemin veel terug van wat het religieus socialisme aan het begin van deze eeuw bezig hield, al zijn er ook onmiskenbaar verschillen. Eerder heb ik Roel een 'Orttiaan' (naar de christen-anarchist Felix Ortt) genoemd en in dit boek vind ik die typering alleen maar bevestigd. De aandacht voor het spirituele element en de nadruk op het leven in harmonie met de natuur ('de aarde als levend organisme') lijken -zoals het hele holisme overigens- modieus, maar ze zijn het geenszins. Het groene denken wortelt voor een niet onaanzienlijk deel in het groene anarchisme van Kropotkin, Landauer, Tolstoi... en Ortt. Het is jammer dat die wortels in Hoefslag nauwelijks ter sprake komen. (HR)

Clara Wichmann, een herdenking. Redactie: Suzette Haakma, met bijdragen van Arthur Lehning, Rudolf de Jong, Gernot Jochheim, José Bolten, Herman Bianchi, Hilda Verwey-Jonker en Hetty Passchier-Meijer. Studium Generalereeks 8804, Utrecht, Bureau Studium Generale, postbus 80125, 1989, 82 blz., f12,50.
Roel van Duijn, Hoefslag. Over politiek en spiritualiteit. Amsterdam, Meulenhoff Nederland, 1988, 174 blz., f29,50.

MARX VERSUS PROUDHON

Marx en Proudhon. Een onderzoek naar Karl Marx' Misère de la philosophie. Zo luidde de volledige titel van het proefschrift waarop de filosoof *Frans van Peperstraten* eind 1987 promoveerde.

Die ondertitel dekt de lading volledig: de lezer die geïnteresseerd is in Marx' *Misère de la philosophie* zal aan Van Peperstraten's nauwgezette tekstanalyse heel veel hebben. Diegenen die, nadat in Van Peperstraten's inleiding op blz. 1 de naam van *Derrida* viel, het ergste vreesden, kan ik zelfs geruststellen: geen moeilijke 'Franse toestanden', de auteur verrichtte een ouderwets-degelijk stuk werk.

Zij die daarentegen geïnteresseerd zijn in Proudhon zullen na lezing van dit boek wat minder tevreden zijn. Niet zozeer omdat Proudhon wordt afgedaan als een tweederangs-filosoof - wat hij in vele opzichten ongetwijfeld was- als wel omdat het mogelijke belang van Proudhon op andere terreinen niet of nauwelijks aan de orde komt. Misschien is dit de filosoof Van Peperstraten niet eens echt kwalijk te nemen: het is immers aan vertegenwoordigers van andere disciplines, i.c. de sociale wetenschappen, dat belang duidelijk te maken.

Bovendien schrijft Van Peperstraten ook zinnige dingen over 'onze' Franse anarchist. Terecht bekritiseert hij bijvoorbeeld *Holterman* en *Constandse* die in het Proudhon-nummer van *de AS* (nr. 42/43) nog stelden dat Marx en Proudhon pas gebrouilleerd raakten ná de beroemde briefwisseling van mei 1846, waarin Proudhon Marx' aanbod om samen te werken afwees.

Nieuws is dat weliswaar niet. *Paul Thomas* had dat in zijn *Karl Marx and the anarchists* (London 1980) -overigens een omstreden boek (zie bijvoorbeeld het *tweetal* recensies in *Telos* 59, Spring 1984)- ook al overtuigend aangetoond. Iets dat trouwens voor veel zaken die Van Peperstraten te berde brengt geldt! (CB)

Frans van Peperstraten, Marx en Proudhon. Een onderzoek naar Karl Marx' Misère de la Philosophie*; Tilburg University Press (Postbus 90513, 5000 LE Tilburg), 1987, 238 blz., f30, =*

ZELFHULPMAATSCHAPPIJ

De discussie over 'minder staat-meer maatschappij' (zie ook boekbesprekingen in de AS 84) wordt van verschillende politieke invalshoeken aangezwengeld. In die discussie is een overlap te onderkennen. Zo vindt ieder der partijen zich bijvoorbeeld wel in het terugdringen van de staatsinmenging, maar de verschillen blijken als het gaat om de antwoorden op vragen als 'Waar mag de staat zich dan niet in mengen?', 'Naar welke maatschappij-type wordt gestreefd?'

De staat mag zich niet mengen in zaken, die mensen en private ondernemingen zelf ook tot stand kunnen brengen. Prima. Vaak wordt daarbij economisch voordeel beloofd. Luidt het adagium niet dat privatisering kostenbesparend werkt? Maar als het om privatisering van de huisvuilophaaldienst gaat, lijkt die besparing

een fabeltje, zo blijkt uit het proefschrift van de econoom W.Th.M. Bokkes *Privatisering belicht vanuit de transactiekostenbenadering* (1989). Dus is het dan niet verstandiger dat soort zaken toch maar aan de (lokale/regionale) overheid over te laten, om daarmee een zekere 'staatsinmenging' te aanvaarden? Het antwoord op deze vraag hangt -in ieder geval voor mij- samen met het antwoord op de vraag naar welk maatschappij-type gestreefd wordt. Als dat een zelfhulpmaatschappij is, dan valt te bezien wat er überhaupt van de staatsinmenging overblijft.

In een studie over maatschappelijke verschijnselen in de 'alternatieve hoek' in West-Duitsland, observeren Vilmar en Runge een tendens die wijst in de richting van de ontwikkeling van een zelfhulpmaatschappij. Het boek is voor verschillende categorieën lezers interessant. Men vindt er een theoretische aanzet in om het gebruik van het begrip 'sociale zelfhulp' aanvaard te krijgen (een begrip dat dicht aanligt tegen het begrip 'gegeneraliseerde wederkerigheid', zie M. Sahlins, *Stone age economics*; Chicago, 1972). Daarnaast levert het inleidingen bij het gebruikte empirische materiaal. Dit alles treft men in het eerste deel (circa 150 blz.) van het boek aan. Het tweede deel (eveneens circa 150 blz.) geeft korte beschrijvingen van een selectie uit al die alternatieve zelfhulpgroepen en -organisaties die in de BRD voorkomen (Vilmar en Runge tellen er 40.000, waarin een half miljoen mensen werkzaam zijn). En het zou geen boek van Duitse (geëngageerde) wetenschappers zijn, als een uitgebreide literatuurlijst ontbrak (circa 20 blz., naast ruim 10 blz. adressen van allerhande zelfhulpgroepen etc.)

Vilmar en Runge ontwikkelen met het begrip 'sociale zelfhulp' een veelomvattend tegenbegrip ten opzichte van 'etatisme'. Gelet op het feit dat zijn steunen op empirisch onderzoek, spreken zij niet over een theoretische constructie, maar over een in de maatschappelijke werkelijkheid op te merken tendens.

Fritz Vilmar, hoogleraar politieke wetenschappen aan de Vrije Universiteit Berlijn, geniet bekendheid als één van de prominente deelnemers in het Duitse democratie-debat uit de jaren zeventig (ik ontleende aan hem onder meer de term 'veelfrontenstrategie'; zie mijn *Anarchistische staatsopvatting, Een paradox?*; 1980). Wie Vilmar als geëngageerd wetenschapper nader wil leren kennen, kan terecht in een, in eigen beheer uitgegeven, bundel teksten -artikelen en inleidingen bij of delen van boeken van hemzelf- getiteld *Bausteine für eine Menschen würdige Gesellschaft* (1988). De bundel heeft als doel een balans op te maken (de auteur werd zestig jaar en noemt dit een 'Bilanz-Jahr'). De teksten handelen onder meer over bewapening en ontwapening (1965), socialistische vredespolitiek (1972), strategieën voor democratisering (1973), eco-socialisme (1986) en zelfhulp (1986, 1988).

De omwentelingsprocessen waarvoor Vilmar de afgelopen 20 jaren aandacht vroeg, doen zich voor in de vorm van twee samenlopende deelprocessen, devolutie en anticipatie. Bij *devolutie* -een term die Anton Constandse ook gebruikte voor het soort anarchisme dat hij voorstond- gaat het om het afwentelen van oude vormen. Bij *anticipatie* handelt het om een vooruit grijpen naar, het nu reeds uitwerken van nieuwe vormen van anders maatschappelijk leven. Tendensen daarvoor zijn niet alleen in de BRD maar ook in Nederland te onderkennen.

Een boekje met sympathieke observaties daarover is gemaakt door J. Voskamp. Blijkens het voorwoord van -hou je vast- de minister van WVC, gaat het hier om een bewerking en actualisering van twee studies uitgevoerd door de Werkgroep 2000, die zich in samenwerking met de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumenten Aangelegenheden (SWOKA) gestort heeft op het beschrijven en ondersteunen van nieuwe initiatieven op het gebied van consumentensamenwerking.

Voskamp besteedt eerst aandacht aan de historische ontwikkelingen in Nederland op het vlak van de consumentencoöperaties, om daarna vergelijkingen te trekken met het buitenland (met name Engeland, Frankrijk en de USA). Vervolgens worden de nieuwe initiatieven besproken van het zelf ter hand nemen van distributie van goederen en diensten ten behoeve van aan de samenwerking deelnemende leden. Be-

langrijk voor de discussie over opkomst en ondergang, en daarmee voor het perspectief voor consumentensamenwerking, van dit soort initiatieven is Voskamps bespreking van de randvoorwaarden en eisen (hfdst. vier en zes). Om enig idee te krijgen over wat voor typen consumentensamenwerking het zoal kan gaan (van Speenkruid tot Windenergie en van Autosleutelaars tot Vernieuwend Wonen) dient hfdst. vijf, waarin een aantal voorbeelden wordt beschreven.

Voskamp merkt op dat de lokale samenwerking tussen consumenten in de jaren negentig kan uitgroeien tot een belangrijke organisatievorm. Deze voorzichtige conclusie uit observaties sluit aan bij die van Vilmar en Runge over de BRD. Over de houdbaarheid van zo'n conclusie, ook al is die nog zo voorzichtig, is de nodige discussie mogelijk. Ondertussen is wel duidelijk dat het lokale vlak aan maatschappelijk belang wint. De gemeente komt steeds centraler te staan (ook onder druk van de Europese integratie). Lokaal bestuur is dus iets om in de gaten te houden.

Wetenschappers uit heel verschillende hoeken is dat niet ontgaan, De tweede druk van de bundel *Lokaal bestuur in Nederland* heeft dan ook een nieuwe ondertitel gekregen: 'Inleiding in de gemeentekunde'. Wie in vraagstukken over plaats en functie van de gemeente in het Nederlandse staatsbestel geïnteresseerd is, vindt in deze bundel veel van zijn gading. Alleen hoop ik dat de redacteuren in een derde druk een hoofdstuk zullen opnemen over het soort zaken, waarover het in deze literatuurbeschouwing ook ging. Zo'n hoofdstuk ontbreekt namelijk. (ThH)

Bokkes, W.Th.M., Privatisering belicht vanuit de transactiekostenbenadering; Enschede, proefschrift, 1989.
Derksen, W., en A.F.A. Korsten (red.), Lokaal bestuur in Nederland. Inleiding in de gemeentekunde; Samson/Tjeenk Willink, Alphen a/d Rijn, 1989, 437 blz.
Vilmar, F., und B. Runge, Auf dem Weg zur Selbsthilfegesellschaft? 40.000 Selbsthilfegruppen; Gesamtüberblick Politische Theorie und Handlungsvorschläge; Klartext-Verlag, Essen, 1986, 350 blz.
Vilmar, F., Bausteine für eine Menschen würdige Gesellschaft. Umrisse eines Gesamtkonzept; Berlin, 1988, 218 blz. (Privatdruck).
Voskamp, J., Consumentensamenwerking. Een nieuw perspectief; De Horstink, Amersfoort/Leuven, 1988, 80 blz.

OVER DE DUIVEL ALS GOD EN DE STAAT ALS ZIJN PROFEET

Er is geen boek waarover zoveel uitleggingen zijn verschenen als over *The satanic verses* van Salmon Rushdie. In nog grotere oplagen dan de *Verses* zelf ligt er een boekje op de toonbank (*Wat is er mis met the Satanic Verses...*) om uit te leggen in hoeverre Rushdie in conflict is met de Mohammedaanse leer en waarom de imams zijn huid willen. Minder duidelijk is waarom na het aanvankelijke verbale protest de Britse regering en het schrijverswereldje aldaar niet zo genegen lijken om Rushdie in zijn rechten te verdedigen. Om dat uit te leggen moet men het hele boek gelezen hebben en niet alleen de samenvatting die bepaalde passages met het leven van Mohammed vergelijkt.

De hoofdfiguren Gibreel Farishta en Saladin Chamcha dansen door het boek heen als ogenschijnlijke vertegenwoordigers van goed en kwaad. Gabreel is allerminst een heilige, maar een over het paard getilde Indiase filmster, die Hindoestaanse godenrollen vervult en zich buiten het doek als een geblaseerde vrouwenjager ontwikkelt. 's Nachts lijdt hij aan nachtmerries, waarin hij optreedt als de Mohammedaanse aartsengel Gabriël. Saladin heeft als geluidsimitator ook een rol in het Indiaanse mediawereldje, maar hij probeert zich in Engeland als westerling te assimileren.

Beiden vallen uit een vliegtuig; Gabriël reïncarneert met een nimbus, Saladin krijgt de fysieke vorm van een duivel. Uit het verloop van het verhaal blijkt dat de nimbus van Gabriël ook zijn geestvermogens aantast; hij lijdt aan paranoïde megalomanie en zijn dromen zijn daarvan een symptoom. In zijn dromen wordt hij de boodschapper van Mahound, een karikatuur van Mohammed: hij praat hem naar de mond,

wanneer hij tijdelijk aan de profeet de raad geeft om compromissen te sluiten met de bestaande machten en de bestaande vrouwelijke goden als engel te erkennen. Als Mahound Gabreels suggesties als 'satanisch' heeft afgewezen, wordt hij verbannen, maar tegelijkertijd ontwikkelt hij een leer die de vrouw minderwaardig verklaart en onderdrukt -zoals Gabreel als filmster feitelijk ook doet. Saladin kan zich op zijn beurt van zijn duivelsgedaante bevrijden als hij zich bewust wordt van zijn onvermogen om zich als ethnische minderheid te identificeren met de Britse upper-class: zijn satanisme is in feite de verdrongen verzetshouding van de ethnische minderheden tegen de repressie van de Britse blanken. Tijdens de Brixton-rellen offert hij zich op en wordt hij door Gibreel gered. Maar tegelijkertijd gaan Saladin en Gibreel elkaar te lijf, omdat ze nu eenmaal elkaars vrienden/vijanden/complementen zijn.

In het boek wordt van meet af aan de goddelijke openbaring in het geding gesteld. Schrijver zelf is God: dat geldt zowel voor de roman zelf als voor elk geschrift dat gezegd wordt van God afkomstig te zijn. De regels van een Goddelijke wet zijn dan ook volstrekt willekeurig, maar ook die van de redelijkheid en de westerse beschaving. Gibreel droomt van een wonderbaarlijke pelgrimage van de dorpelingen van Titlipur naar Mekka, een voettocht naar en dwars door de Arabische zee; hier lijkt het alsof de schrijver oude kruistochtlegenden door eigentijdse wil vervangen. Maar deze tocht wordt geleid door vrouwen, hetgeen in strijd is met de Koran. De leidster Ayesha draagt de naam van Mohammeds jongste vrouw, maar ook die van een mythische heldin van H. Rider Haggard, een populair schrijver van Britse koloniale avonturenromans; zij is naakt en wordt slechts door vlinders omhuld: het uiterlijk van een Hindoestaanse godin.

Misschien is dit de boodschap van het boek: uit de dominante cultuur kan het goede niet voortkomen; wordt een nieuwe religie dominant, dan roept ze onmiddellijk het kwade op. Het kwade verdwijnt als de religie samenvalt met het geloof van de onderdrukte die zijn eigen levensstijl tegen die van de bovenlaag stelt. Dat geldt niet alleen voor de Islam, dat geldt ook voor wat we de rede noemen en de westerse *upper class-culture* en de media. En dat geldt zeker voor de Engelse politie.

Ik laat de rest van de intrige aan de lezer over; men moet nu eenmaal niet alles verklappen. Uiteindelijk verandert er niets aan de kapitaalsverhoudingen en eindigt de 'goede' rijk & gelukkig, maar dat hoort bij een schelmenroman. En over smaak wil ik niet twisten; het werk is niet altijd even gaaf of vrij van cliché's, maar dat gaat ook op voor de romans van Solzjenitzin. Rushdies gedachtenwereld vertoont overeenkomst met die van Jarry, die op superieure wijze Griekse mythen, Christendom, Koran, psychologie, pulplectuur en historische werkelijkheid met elkaar contamineert. Werken als *L'autre Alceste* en *L'amour absolu* sla ik hoger aan dan *The satanic verses*. In Nederland hebben op kleinschaliger wijze Harry Mulisch (*Het mirakel*) en Willem Frederik Hermans (*De god denkbaar...*) met dit bijltje gehakt. En ook tal van anderen hebben aangetoond dat mystiek niet alleen opgelegd geloof is, maar ook de grenzen van de 'rede' kan verleggen en vermogens kan oproepen om verhoudingen te veranderen.

Dit laatste alleen al is een reden om voor de vrijheid van Rushdie op te komen. Want wie stelt dat het ondenkbare tot de leefbare mogelijkheden van deze wereld behoort, verstoort de orde. En dat doen anarchisten ook. (JB)

S. Rushdie, The Satanic Verses; Viking Press, London/New York, 1988.

HERZEN (EN HERWEGH)

'Een socialistische Hamlet'. Aldus trachtte *Charles Timmer* in zijn boekje *Herzen in gesprek met zichzelf* de Russische schrijver *Alexander Herzen* (1812-1870) te typeren. Een ràke typering, ware het niet dat een complex en veelzijdig figuur als Herzen, zoals niemand beter dan Herzen-vertaler Timmer beseft, "niet in het bestek van enkele lettergrepen te vatten" is. Een typering als "een soort revolutionaire Faust" zit er bijvoorbeeld ook niet helemaal naast. Desondanks kan Timmer het -gelukkig- niet laten. De paragraaf waarin hij Herzen's politieke opvat-

tingen schetst kreeg de even fraaie als terechte -want: paradoxale- titel *Een revolutionair in conflict met de revolutie* mee... "Herzen juicht de revolutie toe, met de geestdrift van de romantische vereerder van 'het andere' en schrikt er tegelijk voor terug, zich wel bewust van het feit dat achter de 'revolutie' maar al te dikwijls de guillotine of het vuurpeleton klaarstaan", schrijft Timmer.

Timmer's -fraai verzorgde- boekje verscheen naar aanleiding van de voltooiing van zijn vertaling van Herzen's memoires *Feiten en gedachten* die in vijf delen in de Privé-Domein-reeks bij *de Arbeiderspers* verscheen.

Eerder signaleerde ik in dit blad (zie *de AS 70*) daarvan de eerste twee delen. In 1985 verscheen het derde deel (Memoires 1847-1852), in 1987 het vierde (Memoires 1852-1864) en vorig jaar het vijfde en laatste deel (Memoires 1864-1868).

Zonder enige twijfel was voor Herzen zelf het derde deel het belangrijkste. Hierin beschrijft hij namelijk zijn *familiedrama*: de dood, als gevolg van een schipbreuk, van zijn moeder en jongste zoon; de verhouding die zijn vrouw Natalie had met zijn vriend, de Duitse dichter *Georg Herwegh*; de staatsgreep in Frankrijk van Louis-Napoléon die Herzen's strijdbaarheid in vele opzichten knakte en, tenslotte, de dood van zijn vrouw en haar pasgeboren baby: dit alles in een tijdspanne van slechts enkele jaren... Voorwaar: een drama!

Vanaf dit moment beginnen ook zijn memoires, 'als memoires', te haperen, d.w.z. hij verlaat het strikte genre van de autobiografie door meer beschouwende, zelfs theoretische hoofdstukken in te lassen.

Zo wordt de lezer o.a. getracteerd op prachtige portretten van tijdgenoten: het vijfde deel bestaat er zelfs voor méér dan de helft uit. Ik moet hier uiteraard daaruit het hoofdstuk *M. Bakoenin en de Poolse kwestie* noemen.

Schitterend is ook zijn, ondanks alles, *integere* beschrijving van Herwegh: Herzen voelt zijn rancune maar wordt niet rancuneus, zelfs niet als hij over Herwegh's dichterschap opmerkt: "Een groot talent heb ik er nooit in ontdekt; een vergelijking van Herwegh met Heine kon alleen zijn vrouw trekken"... Ik kàn Herzen, na lezing van het Herwegh-bundeltje *Was macht Deutschland* dat onlangs in *Osnabrück* verscheen, alleen maar gelijk geven... En wat 'de mens' Herwegh betreft: Herzen ziet hem als een *Leone Leoni*, de hoofdfiguur uit de gelijknamige roman van *George Sand*, en wel in een citaat waaruit ook Herzen's visie op 'de vrouw' blijkt: "Heeft de vrouw haar bevrijding van het juk der familie, van de eeuwige voogdijschap, van de tirannie van echtgenoot, vader en broer, alleen daarom bevochten en haar recht op een passende arbeid, op wetenschap en haar erkenning als burgeres alleen daarom nagestreefd om dan haar leven lang opnieuw als een tortelduif te gaan koeren en nu voor een tiental Leone Leoni's weg te kwijnen in plaats van voor die ene van vroeger?" Tja... het zou een studie waard zijn, *Herzen en de vrouwen*, vanuit *feministisch* perspectief... (CB)

Alexander Herzen, Feiten en Gedachten, Memoires; Arbeiderspers Amsterdam, deel 3, 421 blz., f54,50, deel 4, 367 blz., f69,50 en deel 5, 400 blz., f65, =

Charles B. Timmer, Herzen in gesprek met zichzelf; Arbeiderspers Amsterdam, 1988, 110 blz., f15, =

Georg Herwegh, Was macht Deutschland?; Archiv Verlag Osnabrück, z.j., 62 blz., 5 DM.

DE FEMINISTE EN DE FILOSOOF

Bij uitgeverij *Contact* verscheen onlangs een bijzonder fraai boekje met een tekst van de bekende Britse biograaf *Richard Holmes* over de feministe *Mary Wollstonecraft* (1759-1836) en 'de vader van het anarchisme' *William Godwin* (1756-1836). Het is een prachtig verslag van de liefde tussen twee heel bijzondere mensen. Centraal staat overduidelijk Mary Wollstonecraft, een vrouw waar Holmes merkbaar -en terecht!- zeer van onder de de indruk blijkt. "Mary's leven was van het begin af aan een experiment geweest, een poging de menselijke conventies beter af te stemmen op de menselijke behoeften", schrijft hij, met instemming Virginia Woolf citerend.

Het boekje is overigens een vertaling van de,

enigszins bewerkte, inleiding die Holmes schreef in de *Penguin Classic* waarin Mary's *Letters written during a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark*, voor het eerst in druk verschenen in 1796, en William's *Memoirs of the Author of The Rights of Woman* uit 1798, opnieuw gepubliceerd werden. Het Nederlandse boekje zal je ongetwijfeld nieuwsgierig naar deze teksten maken. Onmiddellijke aanschaf van de *Penguin Classic* is dan uiteraard goedkoper. (CB)

Richard Holmes, De feministe en de filosoof; Contact Amsterdam, 1988, 111 blz., f18,90;
Mary Wollstonecraft and William Godwin, A Short Residence in Sweden & Memoirs of the author of The rights of woman, Ed. with an Introduction and Notes by Richard Holmes; Penguin Harmondsworth, 1987, 310 blz., ca. f25,=

PAUSTOVSKY

Begin van een onbekend tijdperk was de titel van een boek van ene *Paustovsky* dat ik, een jaar of zeven terug, min of meer toevallig, voor 15 gulden bij De Slegte kocht. *Herinneringen aan de Russische Revolutie* luidde namelijk de ondertitel van dit *Privé-Domein*-deel: 'Daar kan ik me geen buil aan vallen', dacht ik...

Dat bleek toch iets anders te liggen. Want... het bleek niet alleen een schitterend boek, het bleek ook slechts één deel te zijn van Paustovsky's *zes*delige memoires. Dat ging dus geld kosten...

Begin van een onbekend tijdperk, het derde deel van de memoires van de Russische schrijver *Konstantin Paustovsky* (1892-1968) was het *eerste* deel van die memoires dat in een perfecte vertaling van *Wim Hartog* verscheen: in *oktober 1967*, als een bijdrage van Uitgeverij *de Arbeiderspers* aan *50 jaar Russische Revolutie*. Het is nog altijd mijn favoriete deel. "In een paar maanden tijds sprak Rusland alles uit waarover het eeuwenlang had gezwegen"... Een boek dat met zo'n zin begint kan tenslotte niet meer stuk... *Ten days* that shocked the world (John Reed)? Paustovsky maakte de Russische revolutie maar liefst driemaal mee: in Moskou in 1917, in Kiev in 1919 en in 1920 in Odessa!

Maar er is meer. Bijvoorbeeld het aangrijpende hoofdstuk *Het geschreeuw in de nacht*, waarin een pogrom van de Witten in Kiev beschreven wordt. Een hoofdstuk dat ik zowel de nogal eens van wereldvreemdheid blijk gevende voorstanders van *sociale verdediging* als de wat al te *realistische* tegenstanders daarvan met klem wil aanbevelen.

Ook 'de anarchisten' komen ter sprake. Beschreven wordt hoe 'onze kameraden' destijds in het post-revolutionaire Moskou kapitale herenhuizen, voorzien van pronkmeubels, kroonluchters en tapijten, *kraakten* om, al vrij spoedig, door de nieuwe machthebbers *ontruimd* te worden...

Machno duikt op aan het einde van dit derde deel: Paustovsky laat Machno daar in koelen bloede een nietsvermoedende stationschef vermoorden...

"Het is onbegrijpelijk, pijnlijk en beschamend dat een onder de oudere garde van Sovjetschrijvers unieke en integere figuur als Paustovsky - die in 1956 zo moedig durfde spreken en schrijven tégen de 'nieuwe groep van vleeseters en bezitters in Rusland, die niets meer met de revolutie en het socialisme gemeen hebben'- in zijn herinneringen tot zulke kwaadaardige fabelverhalen over Machno in staat bleek (...) Zijn verhaal is vrijwel letterlijk overgenomen uit het dóór en dóór falsificerende (...) Machnoboek van Kubanin, die zich op zijn beurt weer baseerde op het zogenaamde dagboek van Machno's vrouw, Feodora Gaenko, die nóóit Machno's vrouw is geweest", schreef Machnokenner *Martin Ros* gelukkig ooit in een anarchisme-nummer van het literaire maandblad *Maatstaf* (aug.-sept. 1976, p. 3)...

In oktober 1987 -*70 jaar Russische Revolutie!*- verraste *de Arbeiderspers* de Paustovsky-liefhebbers met een 'zevende' deel: *De Gouden Roos*, Paustovsky's literaire herinneringen. "Het vermogen om te vertellen en tevens over het vertelde na te denken vindt bij Paustovsky de sterkste uitdrukking in het boek *De gouden roos*", schreef *Wolfgang Kasack* in *Der Stil Konstantin Paustovskys*. Beter kan ik het niet formuleren. (CB)

Konstantin Paustovsky, Herinneringen. Deel 1, Verre jaren, herinneringen aan het tsaristische Rusland, 332 blz., f43,50; deel 2, Onrustige jeugd, prelude op de Russische revolutie, 293 blz., f48,50; deel 3, Begin van een onbekend tijdperk, herinneringen aan de Russische revolutie, 267 blz., f37,50; deel 4, De tijd van grote verwachtingen, 239 blz., f39,90; deel 5, De sprong naar het Zuiden, 234 blz., f43,50; deel 6, Boek der omzwervingen, 232 blz., f37,50. Hierin een register op alle delen, dat in 1985 ook afzonderlijk verscheen (19 blz., f3,50); De gouden roos, literaire herinneringen (met register), 303 blz., f45, = Uitgever: de Arbeiderspers, Amsterdam.

FOUCAULT

Of een filosoof nu een Fransman of een Brit is: het zou natuurlijk niks uit mogen maken. Filosofie is filosofie en dat is een vak, een *discipline* zelfs.

De praktijk is anders: het onderscheid tussen *angelsaksische* en *continentale* filosofie zegt meer over die respectievelijke filosofische tradities dan de strikt geografische aanduiding op zichzelf zou doen vermoeden.

Dat bleek onlangs weer eens uit de studie over *Michel Foucault* van de Britse filosoof *J.G. Melquior*, die als Aula-pocket in een Nederlandse vertaling verscheen. Melquior begon zijn studie met het onderstrepen van het genoemde onderscheid, door de Franse filosofie in het algemeen en het werk van Foucault in het bijzonder als een *literaire* vorm van filosoferen te karakteriseren.

De waarde van dit *genre* staat voor Melquior overigens vast. Hij noemt in dit verband uiteraard *Nietzsche* en zegt over de Franse traditie dat deze er in slaagde "aan vitaliteit te winnen door de toeëigening van nieuwe inhouden die aan andere gebieden waren ontleend": gebieden als de culturele antropologie van *Levi-Strauss*, de historische studies uit de *Annales*-school en de avant-gardistische beeldende kunst en literatuur. Maar tegelijkertijd onderstreept hij wat mij betreft de waarde (en de schoonheid!) van de angelsaksische, *analytische* traditie: glashelder analyseert Melquior het werk van Foucault, waarbij hij hem even-goed recht tracht te doen als dat hij hem messcherp bekritiseert waar hij dat nodig acht. En deze twee factoren maken het boek tot de beste inleiding op het denken van Foucault in het Nederlands taalgebied die ik ken: tè vaak naar mijn smaak vertroebelen de Nederlandse in- en uitleiders het werk van Foucault -en ik doel dan vooral op de Nijmeegse SUN-interpreten-, meer dan dat zij ook maar iéts verhelderen.

Ongetwijfeld zullen déze of andere, al dan niet vermeende, Foucault-specialisten het een en ander op Melquior's studie kunnen, of wie weet zelfs wel moeten, afdingen. Feit blijft dat in het bijzonder Melquior's slothoofdstuk *Portret van een neo-anarchist* dit boek ook voor de modale anarchist tot een must maakt, al was het maar vanwege Melquior's slotzin: "Hij (= Foucault) was immers de kerkvader van ons *Kathedernihilismus*". (CB)

J.G. Melquior, De filosofie van Michel Foucault; Aula-pocket, Het Spectrum Utrecht 1988, 181 blz., f34,90 (Het Engelse origineel verscheen als Fontana-pocket, London, 1985).

KAFKA

Er zijn van die schrijvers waarvan je maar al te graag zou willen dat ze als *alom erkend anarchist* te boek zouden staan... van die schrijvers wier werk qua thematiek onmiskenbaar anarchistische trekken vertoont, van die schrijvers waarvan het je niet of nauwelijks zou verbazen als vroeg of laat zou worden aangetoond dat ze lid waren van een of andere anarchistische organisatie, dat ze ooit Kropotkin lazen of dat ze op zijn minst naast Bakoenin in de klas hadden gezeten...

Tot die schrijvers hoort wat mij betreft *Franz Kafka* (1883-1924). Zijn werk vertoont tenslotte 'anarchistische trekken': *Het proces* (1925), *Het slot* (1926), ik kan deze boeken elke lezer van dit blad alleen maar aanbevelen.

Geen wonder dus dat er in anarchistische kring wat Kafka betreft al spoedig sprake was van mythevorming: Kafka zou inderdaad anarchist zijn! Een hardnekkige mythe: ik hoorde hem in ieder geval ook uit de mond van één van mijn collega-AS-redacteuren! Voor het eerst zelfs,

dus wilde ik wel *Ernst Pawel's Het leven van Franz Kafka* voor dit nummer recenseren...
Pawel: "Dat Kafka als een samenzweerder in achterkamertjes actief zou zijn geweest binnen de Tsjechische anarchistische Club Mladych (Club van Jongeren) is niet meer dan een legende. Ze is in de wereld gekomen toen in 1946 de fantasierijke herinneringen van de oud-anarchist Michal Mares verschenen. Hij schildert Kafka af als een vriend en kameraad die deelnam aan anarchistische bijeenkomsten en demonstraties (...) Het verhaal van Mares, later aangedikt door Gustav Janouch (hij publiceerde in 1953 zijn *Conversations with Kafka*, CB) is in verscheidene biografieën van Kafka beland". En daarmee dus ook in het anarchistische wereldje... *Pawel*: "De waarheid is prozaïscher. Kafka heeft Mares inderdaad gekend (...) Dat hij zelf socialistische neigingen had, wordt bevestigd door Bergmann en Brod. Hij bleef, platonisch, meevoelen met de uitgebuitenen en onderdrukten (...) In latere jaren schijnt hij ook geboeid te zijn geweest door het geweldloze filosofische anarchisme van Kropotkin en Alexander Herzen. Verder is het 'radicale activisme' van Kafka nooit gegaan." Tja...
"Pawels boek zit vol informatie en intellectuele energie en moet door iedereen gelezen worden die van Kafka houdt", schreef *John Updike* in *The New Yorker*, zo laat uitgever *Van Gennep* de aspirant-koper van dit boek middels de achterflap weten. Zeker, een prima aanbeveling: een betere aanbeveling kun je je als Amerikaans Kafka-biograaf zelfs nauwelijks wensen. Maar ik heb zo mijn vraagtekens bij die 'informatie', om over die 'intellectuele energie' nog maar te zwijgen. Kropotkin en Herzen als *geweldloze anarchisten*? *Kropotkin* was *niet* principieel tegen geweld en *Herzen* kun je m.i. onmogelijk als anarchist typeren... Maar: inderdaad, Pawel maakt duidelijk dat dit ook voor Kafka geldt, en: voor het overige schreef hij inderdaad een prachtige Kafka-biografie.
De liefhebbers van Kafka wil ik voorts wijzen op de bundel *Proces-verbaal van Franz Kafka* die in 1987 bij de SUN verscheen. De bundel biedt teksten van *Benjamin*, *Adorno*, *Blanchot*, *Robert* en *Starobinski*. Zeker: de babylonische bibliotheek die over het werk van Kafka is volgeschreven heeft het raadsel Kafka niet verkleind. Voor de schrijvers van de bijdragen aan deze bundel geldt gelukkig dat "het geheim van Kafka' s teksten het raadsel van de literatuur en het schrijven zelf" is.
"Het anarchisme is te belangrijk om aan anarchisten te worden overgelaten". Van wie deze uitspraak is weet ik niet. Wel weet ik dat tot die voor het anarchisme belangrijke niet-anarchisten de schrijver *Franz Kafka* behoort. (CB)

Ernst Pawel, Het leven van Franz Kafka; Van Gennep, Amsterdam, 2e druk 1988, 515 blz., f34,50.
Walter Benjamin e.a., Proces-verbaal van Franz Kafka, met een nawoord van J.F. Vogelaar; SUN, Nijmegen, 1987, 208 blz., f29,50.

DOMELA NIEUWENHUIS

De AS 87 zal gewijd zijn aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Bert Altena is als gastredacteur bij de samenstelling van dat nummer betrokken.

Cees Bronsveld	*ANARCHISME EN LITERATTUUR*
Rudolf de Jong	*HET ANARCHISME VAN BEN TRAVEN*
Wim de Lobel	*ALBERT CAMUS: FILOSOOF VAN HET VERZET*
Jan Bervoets/Manuel Kneepkens *Machteld Bakker*	*GEDICHTEN* *KANTTEKENINGEN*
Jaap van der Laan	*DE ROODE BIBLIOTHEEK: ANARCHISME, LITERATUUR EN COMMERCIE*
Hans Ramaer	*PSZISKO JACOBS HAALT ANARCHISTISCHE POËZIE UIT DE VERGETELHEID*
Cees Bronsveld	*JOHN DOS PASSOS: ANARCHIST TUSSEN AANHALINGSTEKENS*
Wim van Dooren	*MUSIL, BROCH EN DE ANARCHIE*
Simon Radius	*HET WERK VAN FRIEDRICH DÜRRENMATT: EEN COCKTAIL VAN ERNST EN SLAPSTICK*
Cees Bronsveld	*BLADEREN 10*
Thom Holterman e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs *f5,90*